नं. ५१८०

२ कर्ता कात्यायन सूत्र व्याख्यानं

१८शा ध्याय:

१ नाम. श्री याज्ञिक देव:

पत्र. सं. ३६ सं. १

विषय: सूत्र पद्धति परिशिष्टं

/

छादपा

कात्यायनसूत्रव्याख्याना[illegible]ध्याय:

५१६०

5180
F. = 36

अष्टादश १८

पत्र २५

नी १ | टि १

देवभाः
अ:१६
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमः । शान्तदृष्टियहोमः । अग्नेः प्रोक्षणानन्तरं न दानी[illegible]मेवश
तदृष्टियहोमः इमेवं संज्ञको जुहोतिर्भवति । अथातः शान्तदृष्टियं जुहोतीति अवशा
न् तत्राहवैयापवादः । अनन्तरपदस्यापरस्यार्द्धं स्य ऐशान्यां परिक्षिप्तसु शान्तदृष्टियं जुहोम अ
ग्नेः कृत्तरपदस्यापरस्यार्द्धं स्य ऐशान्यां पश्चिमकोणायाः परिक्षिप्ततो जं घामाभ्या[illegible]ऽयः पूर्व
निखातस्य सं[illegible]तास्मुकर्त्तव्यः व हुवचनात् समुद्दिता नामाहवनीयकार्यत्वेनैके
कस्याः अतः समुद्दितानामेवाहवनीयधर्मसंबन्धो न पृथक् तत्र विधिमाह । अर्कप
र्णेनार्ककाष्ठेन शान्तयं संततं जर्तिलमिश्रान्याज्ये घृकासत्न्कनु । अत्र जर्तिल
मिश्रान[illegible]जर्तिलेरा[illegible]तपनिलेशाः ।
शापत्तिलैर्मिश्रितानाज्ये घृकासत्कूनं कथकु[illegible]सत्कू[illegible]नर्कपर्णेन
जुहोति किं कुर्वन् अर्ककाष्ठेन संततं शान्तयन् अनवरतं ता जर्तिलमिश्रानां
नेघृसत्क्नूनारयन् परिक्षिप्तस्य पातयन् अत्रार्कपर्णं जुहुस्थानीयत्वादग्नि
नम्नाह्यं अर्ककाष्ठं च समधेन गृहीत्वा तेन हो[illegible]हीयं अजां[illegible]रमेकेए
के आचार्या आजाद्दीरमच्जन्दुकान् तिन जर्तिलमिश्रानानाज्ये घृकासत्क्नून् शान्त्यां
नहात् तिष्ठन् इन्द्रमस्त्वयध्यायेन शं इशु स्वस्तिपथेन्नमस्तद्धपध्यायेन जुहोति
अन्तर्तिलैर्हेति अर्कपर्णेन जुहोति परिक्षिप्तस्य जुहोति गवे घृकासत्[illegible]कुमिर्जु[illegible]

श्री
राम
१

जै १

नीत्यादि श्रूयते तत्र तुल्यभिन्नप्रमाणाश्रितत्वादेककार्यत्वाच्च ॥ जर्ति-
लानां गवेधुकानां च व्रीहियववत् विकल्पः प्राप्नोति केचकारहणानुष्ठाहवान्त
रास्समुच्चयः प्रदर्शितः जर्तिलमिश्रानिति तत्तुल्यमाख्यातरान्मिश्रहोमः प्र
तप्रोमयेषामत्र प्रधानत्वाधनलाभये षां हविर्द्धर्मा भवंति जर्तिला आरण्य
पथ्या आरण्यतिलाः गवेधुका हस्तिवाहीफलानि प्रसिद्धानि तन्मयाः स्रुवो गवे
धुकास्रुव इति हरिस्वामिनः माधवाचार्यास्तु गवेधुका आरण्यगोधूमाः ज-
र्तिला आरण्यतिलाः अनयोः प्रयोगविधानं द्विकल्पः अवदानापत्तं बेन मृचि
तं शातव्यं द्विर्वंतु होति जर्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा जर्तिलैर्गवेधुकसक्तु-
भिः कुक्कुटप्रसर्पिषा अजाक्षीरेण गाक्षीरेणावेति येपायवाम्नः कुमयसर्पिर्जीसमि
धं तं आहिताग्नीनां क्षीरेणावामहिषीक्षीरेणामिति वचनान्महिष्यादीनां म
गत्वात् इति धूर्तस्वामी तत्र हविर्होमानां पौर्णमासधर्मत्वप्राप्तौ तस्माद्व्यवि-
शाखाधिकानिवल्याहिशतानिप्रवानस्रुत्त्वानि ग्नाहार्ष्याजमहनीनां पंच ।
वत्तानि तानि वंति अग्नहवीहविर्होमा इति पक्षे तावंतिसत्तद्विहितानि ग्राह्याणि सिद्धान्त्र
स्मृतानुशाखान्तरमाश्रित्य समुच्चयतः कृ इत्यावगंतव्यं अग्नये वा कांते स्वाहाकाये
जानुमो अग्नये संनमत्त इत्यध्यायस्य होममंत्रत्वेन विहितत्व अनुवाकांते त्रं

देणा६

ष

याम्यामानुवाकानामंते अभवेऽस्पष्टवोचो नमः सभाभ्यः सभांतेऽध्याय मात्रे परिछिन्ति स्वा
हाकारो भवति परिछिन्नमृन्त्रेहान्तितिपुत्र सर्वेजानु इधे प्रथमर्छ स्वाहाकारोति
प्रथमे चानुवाकइति अत्यात् अथ प्रथमः षोडशर्चोनुवाकः तत्र नमो हिरण्य
बाहव इत्यादि पंचभिः पंचभिः कांडिकाभिर्द्वौ अनुवाकौ १ वं त्रयोनुवाकाइति पंचा
नेवर्चाभिमात्रं पंचांते अध्यायादितः पंचानामनुवाकानामंते नाभिमात्रे परिछिन्ति
स्वाहाकारो भवति नमस्तक्षभ्यः रथकारेभ्यः पंचभिः पंचभिः कंडिकाभि द्वौ वनुवाकौ
ततश्च खलु पन्चनैवस्पृते स्वाहाकारः कार्यः नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च नाभि
इत्येव अथ याशीत्याभिति वक्तव्यत्वात् प्राक् प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे नमोस्तु
नीलग्रीवाय यो मन्त्राः प्रत्यवरोहसंज्ञकाः तेभ्यो मंत्रेभ्यः प्राक् मुखमात्रे परि
छिन्ति स्वाहाकारो भवति अथ याशीत्यां वपानि चोर्ध्वानि य गर्छ स्यावतानेभ्य इति
अथ मुखं इत्यादि वक्तव्यत्वात् नमस्वा अशीत्यामित्यादेरयमर्थः नमो हिरण्यबा
हवे सेनान्ये इत्यारभ्य तावदेकोपर्युर्वमुद्वाहरणाय तत्र श्वे केसांकंडिकायाम ष्टावेषो
पञ्चपिभवेति तानि द्वादश कांडिकाः अशीतिः संपद्यंते तस्मात् यजुषामशीत्यमता
नां यो स्वाहाकारो इति प्रथमे वानुवाके त्रिवित्तानि त्रिष्वनुवाके षिस्पर्थनवेवं संति
त्रयाशीतावनुवाकानामंते स्वाहाकारे सामसंरेद्वहोम प्राप्नोति नेष दोषः शाखांत
रेनमस्तसुत्या रभ्य संततमर्ककाष्ठेन प्रात्तय गोहीनीति जुहु पंते अतानाय दोषः

ईब भा:
अपूः १९
२

2

५

हाम:
२

अथाशीत्यां नमस्ते रुद्र मन्यव इत्याद्या यजुषामशीत्यामतीतायां पंचानुवाकमित्यर्थः

अथाशीत्यां च यानि चोर्द्ध्वानि यजूंषि स्वाहान्तानि अथ इति नमः अन्त्यायेत्यारभ्य यजु

षामशीत्यामतीतायां यानि ततऊर्द्ध्वानि अशीतीति नेद परिच्छेद्यं तेन तानि नमो वः

किरिकेभ्य इत्यादीनि यजूंषि स्वाहान्तानि अथ अन्यत् अभिधीयते अत्र संख्यानाद्यपाद

योऽदशांकदिका अवतानसंज्ञकाः अथावतानान्‌ जुहोतीत्यनुष्ठानात्‌ इत्त मुखमात्रे

स्वाहाकारं करोतीत्यर्थः प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान्‌ जुहोति प्रमाणोष्णु नमो स्त्विति प्र

तिमंत्रं नमो रुद्रेभ्य इत्यादिभिर्द्वाभिः प्रतिमंत्रं प्रतिलोमं प्रमाणोष्णु प्रत्यवरोह

संज्ञकान्‌ होमान्‌ जुहोति प्रतिलोमं प्रमाणोष्विति प्रथमं मुखमात्रे ये रुद्रा इति मंत्रेण

संततमेकं जुहोति ततो नाभिमात्रे यं तारिहत्वेति ततो जानुमात्रे ये पथां पथिरक्षय इति अ

प्यप्रत्यवरोहां जुहोतीति प्रतत्स्य सर्वमेतत् सूत्र इति नत्वेव संततहोममस्तिकथं

होमसमाप्त्यां यत्तेनोच्यते अथातः शतरुद्रियं जुहोतीति विवरणात् शतरुद्रियश

दृ अथ अग्नतावेव स्वाहान्तः पठितव्ये व्यत्यये शास्त्रमाना स्येतच्छतरुद्रियमथमत्रि

दृ शरुद्रप पंचत्रिंशद्रुद्रिति पंचविंशत्या धिकानि चत्वारि होमं शतानि नेति छतरुद्रियं

यजुषां तावत्त्वात्‌ कथं पुनरत्र पंचविंशत्यधिकानि चत्वारि शतानि यजूंषि भवंति उ

च्यते प्रथमे तावदनुवाके प्रथमाकादिकान्निपदा गायत्रीतानि त्रीणि यजूंषि अ

देवभा:
ग्र: १९

२. घ

घवोवद्दिस्यतस्मात् स्मृतिस्त्रः पंचपदास्तानि पंचदशाष्टवैः सहाष्टादशाभवंति मानोम
हांतमितिद्विषट्पूषद्वे तानि द्वादशाष्टवैः सहत्रिंशद्भवंति अवशिष्टादशकांडिकाश्च
तुष्पदास्तानि चत्वारिंशाष्टवैः सहसप्तति र्भवंति षट्स्वनुवाकेषु द्वे शतेचत्वारि अचत्वारिं
शो [illegible] पंचपुरुषां ततानमोस्तुरुद्रेभ्य इत्येतामंत्रान्तिस्त्रहा चतुर्दशाष्य
र्दशयजूंषितानिद्विचत्वारिंशात् मीढुष्टमेत्यसप्तपंच तानि सप्तचत्वारिंशत्तस्य
स्याः षोडशकंडिकाश्चतुष्पदाः तानि चतुःषष्टिः पूर्वैः सप्तचत्वारिंशता सहैका
दशोत्तरं शतं सर्वाशयेवैचत्वारिं शतानि पंचविंशतिश्च भवंति एवं मंत्रसंख्यावशे
नात्रहोमसंख्येति [illegible] रुद्रियामिनः षष्टिश्च एवैत्रोहोचेत्यादिश्रुतिवशाद्वेवंमं
त्रविभागाः अप्येतद्यातेतिपष्ठवत्स साकांक्षाणामपिवचनात्स्वपङ्क्तंत्रंत्वेद्विवोमत्र
याजस्मामिसद्दिमित्तियच्चाश्री अनंतयाज्ञिकास्त्वेवं मंत्रविभागानेच्छंति विंशुषो
ऽस्मायाः चत्वारिंशद्विशतेतिसत्ताम शीतीनां पंच आहुतयः प्रायेसत्ताः अवतानाः
दशात्रीणपंचानि यजूंषि स्पवमेकाशीत्यधिकं शतत्रयं यजूंषि एतावतोत्रहोमा
इति अतोहोमसंख्यायां पंचविंशत्यधिकानि चत्वारिंशतानि चतुर्मुष्टीकास्तत्रग
ह्येते जर्तिलाश्चविधुकांश्चमीतस्य अजाक्षीरपद्देवैतानेसएवहोहः षड्गोपाल
दशाष्टवेकाः द्विहोमानांदर्शः सर्पमासधर्मकत्वात् होतास्य अप्यकेदेवताकत्वे

उ
उ
राम
२

कस्मामेव महत्त्वांशाद्व्याक्रियंते अविरोधात् अत्राह संप्रदायपद्धतिकारः अग्न्याधे
ष्ठेयं दग्न्यन्वाधानादनंतरं शाखोच्छेदः पवित्रबंधनांतः पंचविंशत्यधिकशतवस्तुष्वव
स्थषड्गृह्याणामपाकरणाया आमादनेनाव स्था एवोरव्वाः प्रधानयागेतावंति द्विवेदाना
निगृहीत्वा सर्ववस्तूमार्गकाष्ठवर्जमिति विशेषः इति अत्र प्रयोगो [illegible] लिख्यते दर्वि
होमाः पौर्णमासधर्माः इत्याघुः क्रमप्रकारेणात्र तत्र जंघामात्र्यादि सुच्य [illegible] न्वाधा
नं जंघमात्रान् कूर्शान् संवसमिद्वायाधानं वस्तुगमनं सर्वमंत्रं तूष्णीमेव क्रियते
परिछिन्नानां दुहितानो बल्लासनं संस्कृतायो पविशांति पश्चाद्यजमानः पृष्ठानाय
पनं परिछिन्नामुत्तरतो निधानं परिछिन्नामेव परिस्तरणांपाचामादनं [illegible]
[illegible]
अपूर्वाग्निहोत्रहव [illegible] स्याकर्पणाम्यां स्त्रुलाग्निरंतरले स्वलमुसलशालो
दृषदुपलापात्रीद्या न्यां गवेधुका जातिलाश्च पवित्रार्थे द्विदिः स्थाली अपं च
वेदं च्वं नुदेशानामभिः ध्मकार्थमेकं बर्हिः स्कन्वो गुन्हः [illegible] पम्मनु धृबाय अमर्क
५ काष्ठं च ध्वतावदानं यो [illegible] न कुशाश्चा परिधयो महापात्री कर्कमते दर्मी पात्र
कमीपांच गोवेति स्थापत्निपात्री करशांकरू पाग्निहोत्रहवणी पारहानंप्रतपनं षा स्रू
त्रीप्रनिगमनां चाज्यस्थाली स्पपात्रीमुत्वोलं महत्गवेधुकानां जर्तिलानां विहाने च

अपद्व्यनिरसनं अपद्व्याविभाविमर्शनं वा मिश्रीहत्यालंभ लेनं ग्रहणं
चे विंशत्यधिकानि चत्वारिंशतानि दर्भमुष्टीकानि गृह्णीयेत् शाखाभिमर्शनं प्रोक्षणं
हणं तु ष्वानां पवित्राभ्यामयामुत्पावनं स्यात् लोकरणं दग्ध हरणं नारिंगनं तास
मिव प्रोक्षणं हविः प्रोक्षणं संकुरुव यात्राणां प्रोक्षणं असंवरण्या हरणं नांनि
धानं यालने नजन्निलानां एथ्यकरणं वेधुकानां मुलवल मध्ये आवापः
मुशलाहननं तुलखलमध्ये मुसलावधानं कंडनं अग्नौ घासः कुकुराहननं
अपोहनं निष्पवनं विवेकीकरणं पुनः कंडनं तुषनिरसनं तेद्दकालंभः पा
त्रमार्ष्य मिमंत्रणं त्रिः फलीकरणं कुर्यात् निधानं अधिपोः कपलाधिश्र
पणं तु पर्यग्निकरणं निधानं गवेधुकानां कर्षेरे प्रहेपः पर्यग्निकरणं अपनेयः
आलंभलनं तु दासनं तत्सादिनानांदिये वलं प्रोक्षणं तं अर्द्धपिवेष्ट
न्यानिर्वापो वेदस्वधः प्रोक्षणं पिष्टानामिहलातं जर्तिनां नाचो आज्याधिश्र
यणं पर्यग्निकरणं वेदिमानानि संमर्शनं नं तं तत्वान्नक्रियतेन परिमितता
परेणार्ष्व वेदिहि रवनं नां तु उत्तरपरिग्रहः अनुमार्जनं प्रोक्षणं धारणं स्यो
च मनं प्रोक्षणं आसादनं स्योद्द्रव्यहरणं पात्रणेपात्र नेजनं स्थो धावरेहिः
सादनं स्रुक्स्रुव संमार्गः ग्रुद्धनं तस्य पमकं पस्स्मस्य संमार्गः गृपमध्य वाम्न नावरा

नमस्तायाश्रीतांवासंमार्जनायासनं पत्नीसंनहनं आज्योद्वासनं पआज्यवद्वतां
वेद्यामासस्यासादनं आज्योत्पवनं प्रोक्षणीत्पवनं आज्यावेक्षणं ध्रुवायामेव
गृहीतमग्नहतां नेघाप्रोक्षणां वेदिप्रोक्षणां बर्हिषप्रतिग्रहोवेद्यासादनं बर्हिःप्रस्त
रांमूलावसेकः याववस्वानस्य इन्हि तात्रोहोत्रंसंनहनं नहननिधानं तावत्एवस्तारस्ता
आहवनीयकल्पनोऽसुकोदृहनयोरभावात्समित्प्रस्तरहानं परिधिपरिधानं प्रथम
परिधिमुपस्पृश्येध्मकाष्ठस्यानिरसनं नद्धितीयाधानं परिधिश्रितामीहतां आज्यस्य
विधत्योस्तरणां प्रस्तरस्य वआधिभिनिधानं स्रुचोपग्रहं तासमर्पितायाधानं जुह्वाश्र
तिगृह्यप्रस्तरे सादनं अर्कयर्स्मिस्रुवंउपभृतश्चावाहिषिवेदायग्रहेणाध्रुवायमास
नंगार्हपत्यंगत्वाहायाश्चास्थापनं जपस्तारःनहामिघारःपाश्रांसत्काचापोज
र्तीलावायछ्रामीश्रीसत्मप्रायाहानं कर्पहंजनंत्रुध्यासनं आज्यस्थालाश्रासादनं
हविषश्रसर्वालभः आत्मालभतइकालंभपरिश्रितानुपवाजवाजनं आज्या
पुस्रवमाश्रांसर्वाघस्तपरिश्रितांसमार्गःश्रंज्ञालिकरणां आज्यस्थास्याःसस्तार
हीतं गृहीत्वास्त्रचोराहानं सव्यप्रपाहेन पश्चिनपरेणातिक्रमणां दक्षिणानोव
स्थानं तिष्ठतएवेद्धायस्वाहेत्युत्तराघारं जंघामापास्त्रधुवासमंजनंतनोधु।
वातश्रचतुर्गृहीतं गृहीत्वा गृहीत्वागत्वागत्वागत्वा अग्नेस्वाहासोमायस्वाहेत्यु

देवभाः
अ॰ १२
५

यविषे वाज्यभागौ ततोऽर्कपर्णाभ्यां त्रीन् रुद्रमहाधेनुपलाः पंचाशद्दधिकाभ्यां षो
शनाम्न वहानानि गद्यते अभिघारः उ ख्या ययजन्ति देशांगत्वाद् स्नाखिल
धेन नमस्त इत्यध्यायेन सप्त हस्तग हौति नावकाष्ठे नमेतनं द्र संहायेन
ज हौति प्रथम जंघामा आनमस्ते रुद्र मन्यव इत्याद्यभ्यां भवेभ्यः श्ववो नमः
स्वाहेत्यंतेन होमः ततो जाभिमात्रां नमस्ते हाभ्याइत्याद्यभ्यां सुधन्वने चस्वा
हेत्यंतेन होमः ततो नमः स्कन्धायेत्याद्यभ्याः प१ तावंतद्त्या स्यां ते अवधन्वानि
त्यान नाभिस्वाहेति तिष्ठस्व मात्रांहो ततः प्रतिलोमं यमाशोध्यत्यव रोहान्तो हौति
नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति मुख मात्रां पायेंनहिं हाइति नाभिमात्रांयेपृथिव्यामि
ति जंघामात्रां अत्रप्रथमभिन्द्रमकद्रायेति समस्तनित्यागाः आघोनुवाकः
षोडशार्धं रुद्रद्रैवत्याद्यु क्त्वा ततः इहिरण्यबाहवे सेनान्यो दिशापत
ये इदं हो भ्योहरिकेशेभ्याः इदं पशूनांपतये इदं शष्पिंजराय त्विषीमते इत्यनु
नाकस्कारिशाद्द मानिर्हतेभ्याइत्यंतादेशाद्धियेपंचवत्वारिंशाद्धिकेत्यागाः ततः
ये ग्रेधंसइत्यागः रभ्याइद्रमो रुद्राये त्यष्टाविंशतित्यागा ततः असंख्याताइ
त्याभ्यासमानाहितया वनइदं बहुभ्योरुद्रेभ्याइत्ति ऊषाशीतिसख्यास्त्यागाइतीन
स्विष्टततस्त्वाग्निधानेयाविप्रप्रतिपत्तिः यतिश्रिसंमार्गः सार्कपर्णसमहतं ग्र

राम
५

ह्यागृह्णपरिधानंजनंजुहोतिषुप्रस्तारहोमोनभवति। आत्मानमः नुइदंकोपस्पर्शनं
परिधिप्रहेपःसंस्त्रवाकृतिः विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहेतिधुरिविमोकः विधालंभ।
वेदविमोकःप्रहेपोकृत्स्नाकर्कमतेसमिधयजुर्होमोवातायस्वाहेति। अन्ययांउधो
वस्यान्तसमीपमाहवनीयेप्रहेपः विष्णायनभसेस्वाहेतिवर्हिर्होमःप्रणीताविमोक
राहसमाप्तौइदंकोपस्पर्शनं अत्रसमिधयजुष्योभावःस्त्रप्रयाजआदिकर्मापवर्
गीतस्यवससमिधयजुर्देवंनजुहोतिनेदिंदंहिह्निनवसनंपरिधायपुरायजूंससर्ठ।
स्या अग्रंतेगछानीसमस्यन्यपस्मात्रापिसमानत्वात्कर्कमतेगुरुद्रमत्रिनेनयमा
नानादिग्राम्लानासर्वेषांतंभवतितत्रगार्हपत्योपस्थानाभावः एकाग्नेस्त्वात्
ततोब्रह्मायथेतमेत्यसमिदाधानंवाकुनिवोपस्थानंवाकरोति हवनेप्रास्यानि
यात्वालौह्रोपतेआभ्यामितिहवनेअर्कपर्णार्ककार्व्रेतेनभेअपियात्वालेषा
स्यातिप्राह्लिपत्नीसर्पःप्रतिपत्तिअपेतयोः अन्तध्वनाशादेग्रायश्चित्रमात्रंसम
र्थकर्मान्तेप्रासनमागंग्यत्वात् अग्नौहोमयज्ञेवाग्नम्न्वाधानानंतरंशालाछेदन
दिपवित्रवंधनांतंसत्वापंवार्विशत्याधिकवत्सस्मादातानांषट्कर्गोण्यामपाकेना
पात्रासादनेतावत्स्वप्स्वोषाःस्वः एकावाप्राधानयागएतावंतितिहिरवर्हस्नानिगत्वा
सर्ववर्हकर्मपर्सेनैवपात्रांतरसहायेन संतानोहोमः अर्केवाघस्यनुपयागाद्र्यीला

ह
घृ

२३

द्विं

दे॰ वभाः
अश्नि॰
६

यादेवाभावयज्ञान्वाहार्यदर्विहोमादिति जैमिनिमताद्यस्ताव॰ अयावदुक्तमेवभव
तिनर्दश्यं स्वकर्मसामर्थ्यात्तास्मिन्न पक्षे गृह्यशालादीनामभावः अत्र तावदयं पक्षे वसाय।
हीकरणां च १ चतुरंगपरिषिंचनान्वाधानादिहीलौकिकं हविः संस्कृत्य अश्मन्नूर्जमितिस्य द्वि
अश्मीद्दिहिलौकिकं हविः हिपापहस्यापरसंमधिसमीपवर्तिन्यान्तभातेः अग्नि
वाअग्रमानन्तं पाषाणां निधायतनउ कुंभमादायाद्वेधित्तस्मादेदृशाश्मा अश्मन्नू
र्जमितिमंत्रेणागिनिप्रदहिलांसमपहस्तकुंभपरिषिंचतिजलधाद्यासमंता॥ संवनी
न्यार्थः पहस्तापरसंधिकहः निशवेत्रसमीपार्थं कहस्यसमीपं निकस्तं तत्हापि
हिलांवोसंस्वेतिसं देहिद्दहिलाशाचे इति विशेषणं तेन दहिलाया निनिकहाइ जिह।
हिलायहस्तापरसंधिसमीपहस्यर्थः अथैनमतः परिषिंचतीति प्रत्यग्नेः
परिषिंचति अश्मनोधिनिकहास्तद्दहिलांनिकहास्त अश्मन्नूर्जमित्यक्तत्वात् अश्मं
तोहृदिस्य कुंभं तत्वामपिनऊर्जिन्याद्यपवंहिर पर्युक्षिकानंतरम श्मंस्तेहृदिस
नेनमंत्रेणानामिन्न कुपाबाहोकुंभंतत्वानिधायमपिन ऊर्जित्यानेनमंत्रेणानः
नः पुनर्ददत्कुंभमादायपुनरप्यवमयद्विर्वपंकनैमं पुनरप्यश्मनन्नूर्जमित्यनेने
वपरिषेकः अश्मस्तेहृदिस्य कुंभंनिधानापुनरपिमत्तपिनउ कुंभमादानं अश्म
न्नूर्जमित्यनेनपरिषेकहः अश्मंस्तेहृदिस्य कुंभनिधान अश्मंस्तेहृदितिनिदधा

६

हामः
६

त्रिमपि तत्कुर्यात्तथा हृन्ने तरात्मनः कुंभे धन्ते थाद्वितीयं तथा तृतीयमिति कृत्वा तेः पश्चा
त्प्रथममध्यमनोधिपरिषि केन अन्ततः कुंभाद्दनानन्तरथा द्वितीयमपि परिषिंचेत्तथा
तृतीयमिति कृत्वा तेः पश्चात्प्रथम मध्यमनोधिपरिषिकं अमायीत्यर्थः नावत्प्रतिप
र्यन्ति तृतीयपरिषेकानन्तरमग्नीदुद्कुंभमश्मनि निधायतावद्वित्रिरेव प्रतिप
र्यन्तिः प्रातिलोम्येन प्रदक्षिणांत्रिरमिंपरिगच्छन्तीत्यर्थः निधायोदहरणान्त्रिर्विपल्य
पनरावृत्ति कृत्वा तेः पुनः कुंभे प्रयन्ते अनेन त्युदहरणां कुंभं तनिधायतत्र मध्यस्थाप्यग्नौ प्रति
हितं परिषिंचेतां दद्यात्तेन उपसर्गस्यापनीविलात्वं कुंभे पुं नन्वाद्दक्षिणास्यांवेदिश्रोणौ
प्रातिष्ठन्दक्षिणास्याति पंक्तिषाषन्तिततो दक्षिणपुरस्तादिमि कुंभेन नमेवद्दृ तन्वानेहस्यांदि
शीत्वा दक्षिणास्यां विदिश्योर्णास्युरस्तावाप्तिष्ठन्दक्षिणादक्षिणास्यांदिश्यपदूतेनमश्म
गर्भं कुंभमस्यतिनिरस्यतिपंक्तिष्वस्तं तरूणिमंत्रेणा अप्यनमश्मानमुदहरणावधा
यैनां दिशंः हन्त्येषावेनेः ह्नैतानि दृशाःनिवाहनेनाग्निं हरति विहिर्वेदि सर्वेदेहि
णाः अर्थः हेंत्येषावेने ह्नैतानि दृष्ट्वा तन्वात्मागत्तिवाहनेनाग्निं हरति बहिर्वेदिर्वैकसि
वेदि दक्षिणायार्थं श्रोणौ प्राद्दिक्षणा निरस्यति पंक्तिषु हस्तेनेदूति कृत्वा तन्वात्म
ननु कुंभस्यप्रक्षेपार्थं हरणामपि बहिर्वेदिमार्गे होर्वकन्नेय्यं नवेदिमध्ये न अग्नि
न्नेभमन्तवेत्तपात् अग्निन्नेतास्मिन्ने नवाह्नसं प्रेषं प्रति प्रस्थातारं प्रति ह्यात्य

ग

हृ

मे

द्विर्नाभिधीयेत भेदस्त्वेवं यदि इति श्रुतत्वात्। इदमिदानीं विचार्यते किमेतद्द्वैधं उक्तं भवविष
यमुताद्विविषयमिति किं तावत्प्राप्तं। एकविषयत्वं उक्तं भेदे द्वैधं सामर्थ्यात् उक्तं भवविषय
मेतद्द्वैधं स्यात् नाद्विविषयं कुतः सामर्थ्यात् यदि उक्तं भवविषयमेतद्द्वैधं एवं यदि द्विर्नाभि
धीयेतेति संश्रावितवचनं संगतार्थं भवति इतरथा अश्मनो द्वैधं तत्त्वान्न समभेदाशंकैव न
स्यान्नूतत्रैव यदि द्विर्नाभिधीयेतेति संश्रावितवचनं समर्थं स्यात्। उक्तं भवति पुनर्मद्रुयाको अभिध
ते द्वैधं याको न अभिधीयतामिति उक्तं पदेति वचनं अश्ममभिवार्यवोदात्। वाश्रा द्वैव धारसो
अश्मन्येवाभिन्ने अश्मयं भेत्तवा इति प्रैषः स्यान्न उक्तं भेदकृतः अर्थवादात्। वाक्यशेषादि
त्यर्थः यद्यप्येवं समभिधीयते यत्तर्हि श्रुगच्छतीति यद्दीक्षीतेति श्रुतः अश्मनि निहितात्तद्द्वैधमनि
हृधं द्वधा तो अर्थं वाक्यवर्णनात् साच भिन्ने अश्मनि दृष्टा रयातो अस्य अर्थवादस्य वचनाद्वैवं
यद्यप्येवं स[illegible]ते यत्तर्हि श्रुगच्छतीति यद्दीक्षीतेति एवं ह्युतः सेवश्रुतकून यदुक्तं भेदमुगर्थवा
दोऽस्ति संदिग्धेषु वाक्येषु ऊक्तो वाक्यशेषान्निर्णय इति विशेषवत्त्वाद् अर्थवादानां किं
वाक्यं कुभेदमुगर्थवादोऽस्ति संदिग्धेषु वाक्येषु ऊक्तो वाक्यशेषान्निर्णयः विशेष
कारत्वाद् अर्थवादानं किं चाम्यत् वाच्यत्वाद् यदि वाश्मविषयमेतद्द्वैधं नेदं वाच्यं
एवं वक्तव्यं स्यात् भवेत् यद्विर्नाभिधीयेत भेदं नैवमादिति त्यस्यसाध्यैनैकान्तिकं भेदनं
मद्रुभिंघनेद्वैधानभिधीयतामिति पदरसंघार स्याप्यनैकान्तिकं मद्रुयाको अभिधीयतेति

दैवभाः
स्त्रःश्र
७

सिध्य

ताम
७

कृपा

द्दत्तेपाकोनभिघतइतिसत्यमेवंसतुपाषाणगर्भःअद्दिन्नस्ततश्चावश्यंभेदनेनभवितं
व्यमिति अनयेहामेत्याद्ध्रुङिःकृन्तानामनन्तपरिव्रापशांतेजयतीमामइति कुंभस्यैद
सननांतंदंततः प्रादेशमात्रं सर्वं ब्रह्माद्यर्थं यजमाना अनयेहामाग्निं प्रत्यागच्छंतिसुंभदि
दसनदेशं पश्चाद्दनवलोकयंतः प्रत्यागच्छंति तत्र यजमानोऽनयेहामेत्यात्मनोदक्षि।
णाप्राणिासमीपाद्दक्षाग्निर्मथानदिगभिमुखान्तिष्ठन्नग्न्यात्मनन्तपरिहतान्तिप्रलव
प्रसार्यप्रापशांतेयत्रयत्राप्नोतिवयनप्रदेशंस्पृशयत्र हंकितितत्रस्पृशेमामेत्यग्नेद
तोमंमंत्रंस्वदेशाजयतिअश्वयमाणाद्दूतंतंअयुतोहमायंतिप्रसेस्पेषकाथेनः कुल
नेतुदआक्किपक्न्दक्षिणानोवृक्षतीवोथेनतिषंतीमुपसीदतिसपत्राभ्यासौतितदभि
मशेशनघर्गुपनीमामेअग्नञ्यामिकृतत्वातसयजमानोदक्षिणानोभमावबास्थितो
दक्षंपसार्ययत्रप्रदेशाग्निंप्राप्नोतितत्रप्रदेशाग्निमभिमृश्यपश्यहोतनघत्नुर्जपती।
निकृत्स्नर्थः नचैवेतयजमानोवाचमेवधेनुकृदन्तइतिवचनाद्यजमानः मंडूकांवका व
वेतसशाखावेत्येवधावकर्षतिमंत्रस्तथ [illegible] समुद्रस्यत्वेतिप्रत्यवं ततोध्वर्यु
मंडूकायुमंडूकावकावेतसशाखाः मंडूकोऽङ्कः अवकाःशैवालः वेतसश्चक्षाखा
याएतानित्रीणिवेणोवंशेबद्धासमुद्रस्यत्वावकर्षतिविकर्षतिएतत्रपंभूमि
संलग्नेनतषतीत्यर्थः अथैनंविकर्षतिमंडूकेनावकयावेतसशाखयेतिप्रसता

देवभाः
श्रौ १८
१

न्निवर्तः शम्यया प्रबध्य दक्षिणार्द्धं नयाग्न्युपस्थोरन्तरेण परिश्रितः प्रागग्रे विकर्षति समुद्रस्या
त्वेति अथ यत्र घनार्द्धे नोदग्घिमस्य त्वेति अथोत्तरार्द्धेन प्राग्नुपज्म अथ पश्चार्द्धेन रु
हिरण्यामामि इमि त्रि एनं सर्वं स्याकृतत्वात् अथ तत्रैव वेतसशाखादीनि वंशेबघ्रावंशो हृते
नग्रहोत्वावंशाग्न बद्धानि तानि प्रथमं दक्षिणाश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसं यावद्भूमि
संलग्नामेव कर्षति ततस्तस्या एव दक्षिणाश्रोणेरुत्तरश्रोणिं यावत् ततस्तत्रश्रो
णेरुत्तरांसं यावत् ततस्तत्रांसाद्दक्षिणांसं यावदिति वर्तनेऽर्थः पहृशुष्काणि वाम्या
त्ममग्नेपावकरोचिषेति वकाशत्त्वत्स्य वमितमनुव्रस्यत्ते अथ यकर्षतीति च अग्ने
पावक रोचिषेति मुख्वेंपहमुष्काणि वामात्ममग्न्यात्मसंमुखे प्रांतादारभ्यात्मसं
धिपर्यंतमव कर्षति सर्वेदाहृतांपहृतं ततः पुच्छं ततस्तत्रस्य पहृमिति अम्यात्मा
पश्चानि विकर्षस मध्यात्ममेव तन्त्रघातिधन्नेपरस्तादर्वाक्परस्तादेवतद्दर्वाचीर्दशांति
धन्नेग्नेपावकरोचिषेति दक्षिणांपहृष्ठे समनः पावकदीदिवइतिपुच्छं पावकया यश्चि
तयं त्यात्स यस्तुत्तरं सहमिर्विकर्षतीति च अकृतत्वात् अंसमत्तरंतत्तरं पहृमंत्यं
विकर्षेत् अथेनेएवतस्यपंचात्रैपवसप्येतपस्समहामंमितिमे अग्नीषोमीयाह
न्निविपरश्रवाचिहोतितयावंविस्त ज्ञसेविनिश्रेधितेन यजमानेन प्रानताश्विसर्गतते
सतिश्रर्धर्यहाप्रेसेस्कृत्य यंचग्रहेतमाज्यं गृह्णातित्रिस्मिंवगृह्णातित्रिस्मिंवग

रोम
१

क्तत्वात् यत्तपुच्छानीत्युक्तत्वात् सर्वं पहौ अग्रं तपुच्छमिस्येवं शंकामाभूदित्येवं यत्नः
क्रियते वेद्यामुत्करे त्वं बोधिसमर्मलभ्यमभिष्वन्न २ हिं तस्य सामगायति पुरस्तात्गायत्रं
ततो ध्वर्युर्वेद्यां तंवशामं इत्कादि संहितमेवोत्करे तत्वानिधाय विस्यमागेनिमात म्यानिश
ष-स हिंतमुस हिंकारं तत्वाग्नेः पुरस्तात्त्रदेशो गायत्रं साम गायन्ति तत्र ठंशामुत्करे
म स्याधेन सामभिः परिगायन्ति तथैवैतद्यमानो यरे तठं सामभिः परिगायन्ति स
र्वतः परिगायन्तीति ष्वनागायन्ति हिंकस्य गायति सा गायत्रं पुरस्ताद्गायतीति वक्तत
न त्वात् दक्षिणे पक्षे रथंतरं दक्षिणे पक्षे रथंतरं साम गायति रथंतरं दक्षिणे पक्ष
इति श्रवणात् उत्तरे बृहत् उत्तरे पक्षे बृहत् साम गायन्ति बृहदुत्तरे पक्षे इति श्रुत न
त्वात् आत्मनि वामदेव्यं साम गायतीति शेषः वामदेव्यमात्मन्नीति श्रुतेः पुच्छ य
ज्ञायज्ञीयं अग्नेः पुच्छे यज्ञायज्ञीयं साम गायति यज्ञायज्ञीयं पुच्छ इति श्रुतेः यज्ञायज्ञि
यमत्र तत्पुच्छाय यज्ञायज्ञीयं वा सं तद्द्यत तत्समत्र तु यज्ञायज्ञीयं इति सत्रादस्य सर्वेभ्
मेव दक्षिणतो निकहे प्रजापति हृदयं दक्षिणतो निकहे दक्षिणतो पहस्यापरसंधे समी
पहेः आत्मप्रदेशे प्रजापतिहृदयं साम गायति अत्र प्रजापतेर्हृदयं गायति आत्मा
नायातेर्निकहे दक्षिणतो निकहे इति प्रजामुखप्रजापतौ बगायतीति वक्तत्वात्
अत्र छंदोगानां विस्तरेणोक्तसामगानं विहितमस्ति तत्रैकं सामाधिकं विहितमः

स्कः अश्वधर्मपुष्पमधेयेपेतमिति नान्याध्वर्यो र्गा येद्रिष्ककाया एता विधिनो हस्या घदृग्धोध्व

र्गा यदि तिष्क्र नत्वा हृष्ट्वर्योः सामग्गानं समाख्यो नाद्य यजमानो गायत्रीति नि हान नत्वेन

यावत पेवेन घजमानो पदेनमित्यादिक मनुगृहीतं भवति अथ एक पष्ठः सष्ठते त्या

हसमगानानंतरमधर्द्ध एक षष्ठः षष्ठः सति होतारं प्रत्याश्रावयानसान उपवसथ्यो।

।विसर्गवाविपं चगृहीते हिरण्यशकलान्याप्स्यतिपंचा उपवसथ्यो उपसदामंधिनि

मे अग्निषोमीयाहनि विसर्ग प्रवाविदोहिन वा वं विसर्जस्वेति प्रविते नयजमाने

न यातर्वा विसर्जीतनेमति अध्व गुहो इंसं स्रुक्स्रुमंचगृहीतमाज्यंग्रहाति तस्मि

मंचगृह्णाति तस्मिन् मं वगृहीते आज्ये पंच हिरण्यशकलानस्तु वस्मै तत्र हमे स्वाहान्या

स्यति घृतमध्ये प्राहियति उपवसथ्ये परन्या रतन्हृतत्वात अग्निरस्मे वाचं विस

जतेवावं विसृज पं वगृहीतमाज्ये गृह्णाते न त्रपंच हिरण्यशकलान्याप्स्यतीति निष्क

न्तत्वात् दधिमधु घृतं पात्र्याः षष्ठः समासि[illegible]अष्टः स्यो वा महामुख्यो स्यां वा वाः

।धि मधु घृतं समासिक्तमस्य समासिक्त सर्पिरं गुष्ठमुष्टिं दर्भमुष्टिं निदधातीति

शेषः अष्टेन चयष्ठः समासिक्तं भवति दधि मधु घृतं पात्र्यां वा स्थाल्यां वा दधि स्थानं

परिष्वाद्दर्भमुष्टिं निदधातीति निष्कृतेः उभयमासयवि मा हे हता नमस्ते इति एत

दुभयं पंचगृहीतमाज्यं त्वस्थितां दधि मधु घृत कुशमुष्टिं संपूर्णां पात्रीं स्थालीं

देवभाः
अग्नीः
६

१

रा

कुशमुष्टिं
यो वर ॥

होम
६

तत एकस्यां वारण्यां पात्र्यां दधि मधु घृतं समासिच्य अथ वा महामुख्यां विशालमुख्यां प

एकत्रैवासिच्य

होतां चाहाय नमस्तेहरसऽइति मंत्रेणाध्वर्युः । ध्रियस्वाग्ने सहोहृतां करोति । अथ याज्ञिमा
रोहन्ति नमस्तेहरसेऽइत्यादिश्रवणात् बुभ्रयन्नमानो न्वाग्नेर्दृहितातनुपविशतः स्र
यमानस्यायां पंचगृहीतं जुहोति नाभिवन्नाहिरण्यादर्शनं च नवदेवेदिति प्रतिमंत्रं
आसेहृतानानंतरमध्वर्युः स्वयमानस्यायां स्वयमानस्यायांऽपरिनाभिवन्नाभिव्याघा
रणावमंवगृहीतं जुहोति नवदेवेदित्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं नाभिवद्दिति
तिनान्नैविधमतेऽत्रापाठः आसायामठः सेमध्ये चेष्नावद्धमतेहिरण्यां पश्यन्नित्वे
नरूपितहृदेवप्राप्नोतिनान्नैविधमतेहिरण्यादर्शनं चेति च शाहस्कमाहस्यार्थं समुछे
न अस्यार्थस्याभावात् हिरण्यदर्शनं त्वात्र न भवतीत्यर्थः । आहवनीयाग्निठे स्वयमा
तृणायामाघारयत्याभेनपंचगृहीतेनेति षष्पस्तत्राहिरण्यमाघारयति प्रत्यहं वेद्य
न्तधत्यष्यति प्रत्यहं वैतद्वत्यष्यति प्रत्यहं ठसोतस्वेदिः प्रास्तास्वेहभवंति परोहूवे
नघस्राणाः परोहामियमुनरवेदिः स्वाहाकारेणानां आघारयति वषट्कारेणामामिति
नव्या अज्ञास्येति पंचगृहीतेनेनेत्याति हारभिस्येवैनामग्नेनामग्नेर्नामानिताम्नेनमु
णानि नीति श्रुतेप्वति होमं चैक हिरण्यशकलं पातयेत् । समासिकानुश्रोः ग्रह
निलपरिशिष्टकवाद्येनवयपेस्याभूतिपाम्यांसकम्यां यासमासिकाद्दधिमधुघृतान्वु
ग्रैः परिषिच्य कंपरिश्रितिः सहितं सपहणुछमाग्नें प्रोहानिहीनवपरि स्यो वाहिः
श्रि

देवभाः
अ११
१०

प्रदेशेऽवपरितः प्रोहन्ति ये देवा देवानामिति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां अर्धेनर्चेस्तनुहन्ति इध्माम
धुं माघृतेनेति प्रस्तरं सर्वतः समुहन्त्यपि वाद्येन परिश्रितः इध्मैः अग्नेः ये देवा देवाना
मित्यादिश्रुतत्वात् अतश्च अत्र कुशाग्नाग्निसमामिकेन्धनस्य मेध्यस्य सर्वतः प्रोहणं कर्त
व्यं प्राणाद इत्यवरोहन्ति प्रोहणानन्तरमध्वर्युः प्राणाद इत्यपानदा इति मंत्रेणाग्नेरव
रोहन्ति अवतरति अथ यत्र अवरोहन्ति प्राणा दा अपानदा इति श्रुतत्वात् एवमेवारोहणा
वरोहणाम तः अतः परं मस्याग्नेरारोहणं आस्मा अवरोहणाम वतरणं चैवमेवं सर्वैः कर्त
व्यं एवमिति आरोहणं नमस्त इत्यनेन मंत्रेण प्राणदा इत्यनेन मंत्रेणावरोहणमि
ति प्रोहणार्थं आरोहणे मंत्रस्य समाम्नातत्वादन्यत्र न प्राप्नोति अतः स्तत्र कारेणा
शारः॥ एवं तत्र सर्वत्र मंत्रस्यार्थमिदं मंत्रं संतपः काश्चिदाविग्यजमानो वाचमसा
अध्वर्युर्वा विहितार्थमन्यारोहणमवरोहणं करोतीति स्तोनेनेव मंत्रेणाकरोतीत्यर्थः
अनादित्युक्तत्वादतः पूर्वेनापनियमः उपसदं ते प्रवर्ग्यासादनं यथाक्रमं तेनोपरि
ष्टादेव ततो अग्नेः सकाशाच्छालायां प्रत्यागत्य प्रवर्ग्योपसदौ तत्वा समग्रमहः वाचं त
प्रहाय पुनः प्रवार्ग्योपसदौ करोति ततः उपसदं ते प्रवर्ग्योपसत्समासान्ते अग्नोऽध
कचितस्थलद्वये परिस्थं देवाय यथोक्तं यथा प्रदेशं नरेण उक्तं उपसदं ते प्रवर्ग्यासाद
न मित्यर्थः तत्र तथा प्रवर्ग्यासादनेकर्तव्यमित्यर्थः यस्य परितः सर्वतः आपः संपद्दने

10

राम
१०

परिगच्छं तीति परिषंदे दाघः अलमध्यस्छोज्जलानां छादितच्चेः षदेशाः अस्येत्य प्रवर्ग्योप
सन्न्द्योप्रवरतिप्रवर्ग्योपसन्न्द्योप्रचर्या याम्येवृतंराईवृत्तवाईवृतं वाप्रयच्छ स्यपप्रवर्ग्यो
पसन्न्द्यामथप्रवर्ग्यमुत्साद्यात्माद्वानं कामयस्मै कामायेनं प्रवृत्सा केतं वैपारेष्यंदं
उत्सादयद्येदितिश्रुतत्वात् तथा अग्नौत्वेवोत्सादयेदितिच अनन्तमथ यथा श्रवणादि
कल्पः अग्नौवापरिषंदे वा प्रवर्ग्यपात्राणामुत्सादनमिति तत्राग्नौ प्रवर्गत्सादनपक्षे
विशेषमाह स्वयमातृण्णायामुपधानं अग्निप्रथमं अग्निपक्षे प्रथमं प्रवर्ग्यं स्वयमातृ
ण्णायामुपदं स्वयमातृण्णायां तमुत्सादयतिनिदधातीति स्वयमातृण्णायाः सदृशत्वं प्रथमं प्र
वर्ग्यमुत्सादयतीतिश्रुतत्वात् पंचगृहीतं जुहोत्यग्निरित्यनेनर्चा अग्नौवापरिषदं वैव
पक्षे तं प्रवर्ग्योत्सादनं कृत्वा ततः शालीयां प्रत्यागत्य सर्वाहुतिवद्राज्यं संस्कृत्य पंचगृ
हीतमाज्यं समिन्धपरिस्तरणात्सर्वं कृत्वा शालाद्वार्येग्नौ जुहोति अग्निरित्यनेनैव तस्याविशेषमन
येकपक्षे वा इदमग्नपड्न्निस्त्यागः उत्साद्य प्रवर्ग्यं यथात्मसुत्सादनं प्रत्येत्याग्निप्रगृहेषिन्
आहृताध्वन्जुहोति समिधश्चादधातीति प्रत्यासवे पंचगृहीतं ग्रहणमिति श्रुतत्वात् शा
द्रागृहीतार्द्धमनुवाकशेषेणा पंचगृहीतहोमानेनतरं सर्वसंस्कृतादैवापात्योद्रागृ
हीतमाज्यं तस्यामेवरुक्मविगुह्य गृहीत्वा तस्यां समार्द्धमनुवाकशेषेणाजुहोतिशाला
द्वार्यैव अनुवाकशेषश्च यद्रमा विश्वा भुवनानीमन्त्र आरभ्यार्थ वैः विहृतो यथा॥

देवभाः
अः ४
११

सद्गिन्मनः इदं विश्वकर्मणा इति मागः अथ योऽस्मात् गृहीतं तस्मात्ते समा आष्टौ एक विहायो

नै वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोति विश्वकर्माय माग्नि तमेवैतत्प्रीणातीति श्रुतेः न त्वृषभः पि

नेमाग्निपरमनुवाकेन त्वृषभः पितेत्यषष्ठे चैवानुवाकेन स[illegible]धामुद्धत्रेत्यं तेन योऽस्मा

गृहीतस्यापरमेकं जुहोति इदं विश्वकर्मणा इति मागः वैश्वकर्मणाभ्यां जुहोतीति श्रुत

त्वात् अत्र हि द्वौ वैश्वकर्मणावनुवाकौ स्य मोग्नि त्तिगमेनेत्यादि नवकंडिकात्मकः अ

परश्च त्वृषभः पितेत्याद्यषष्ठकंडिकात्मकः इति तत्र सर्वे पंचगृहीतं ग[illegible]तइति पूर्व तस्य

त्तिगम्यवन्मेति श्रुतत्वात् इग्नगनि त्तिमिनेति पंचगृहीत होमनुक्त्वा तिस्र आहुतीर्जुहो

तीति निमतरणां मध्ये इयं प्रथमाहुतिरेकया हुत अथ योऽशगृहीतमाज्यं तत्रैव पिबेत् दश

नामसमविभागस्याप्युक्तत्वात् योऽशगृहीतस्य सर्वं महीध्वमनुवाकद्वयेन अथ पर

मेकं त्वृषभ इत्यनुवाकेनेति सूत्रितं अतएव सप्तदशभिर्जुहोति इति श्रूयते तत्र एक

या प्रथमाहुतिः अष्टाभिः अष्टाभिः द्वे इति नुत्तिस्रणामाहुतीनां सप्तदशार्थस्य

समविभागेन करणात् त्वं कुतोनो इह प्रथमायांतिगमवत्यां एकस्याएव श्रुतत्वात् दि

याहुतयोः समो विभागः आहुतित्रयमध्ये सैवैकाविंशति गृहीतेन गमतिश्रुतिरपि

आख्येयाति सा आहुतीर्जुहोतीति संप्रत्यये[illegible] पत्रमपि पंचगृहीतं योऽशगृहीतेन स

ह सर्वसप्तानुवदति॥ [illegible]

हाः
११

आग्नेदौदुंबरीं घृताक्तां पितामसि स उदेनामित्यादधाति प्रत्यृचं। आहुति त्रय होमानंतरं माहूः सरसा आशुक्षा औदुंबरी उदुंबर

वृक्षो [illegible] पितामः सकलां राष्ट्रीं [illegible] घृतमध्ये कृतनिवासा। सिस्सः आदेश मात्रीः

त्रि

[illegible]ः समिधनुदेनमुत्तरां नयेतिप्रैषः यमेधेत्का माद्दधातिशालाद्वार्ये
स्वग्नयत्र समिधः आदधातीतिप्रतत्यस्वतं बयोभवंत्याद्भिवंतिदृतेमुत्तानबंतिस।
वाहिः हात्रिंवसंततिनत्रह्निनाद्सेनसंयच्छंतेनितलः समिध आदधाती। सिन्कृतेः अग्निप्र
णायनीतिततः समिद्धानानंतरमाग्निं प्रणायतीद्धममभ्यादधातीत्यत्र आदभ्याग्निप्र
णायनंकरोतीत्यर्थः अस्मिन्नेवाग्निप्रणायनेप्रैषविशेषमाह प्रेष्यत्सुब्रह्मधामुप
पच्छेमयमनीरग्नयेप्रहियमाणायानुब्रूहग्नीदेकस्फ्यायानुदेहिब्रह्मन्प्रतिरथं जप॥
ति अग्रशालाद्वार्यंद्ध्ममभ्याधायोपयमनीरुपकल्प्य प्रहिसद्धमेद्ध्ममनुयमेवाध्वर्युः प्र
तिप्रस्थातारंप्रेष्यतिततोग्नीदेकस्फ्यायानुदेहीत्यग्नीधंप्रेष्यतिप्रतिप्रस्थातानुत्कायेतिरे
पाद्यतत्वात् ततोब्रह्मन्प्रतिरथं जपेतिब्रह्माणंप्रेष्यति अथातः संप्रेष्यत्सुब्रह्मधा
मुपयच्छोपयमनीरग्नयेप्रहियमाणायानुब्रूह्यग्नीदेकस्फ्यायानुदेहिब्रह्मन्प्रतिर
थं जपेतीतिश्रुतत्वात् समानकालत्वादेकमंत्रयद्वद्यदेशः संबोध्यभेदात्तुभेदेन
सावसानः प्रयोगइतिअत्रपंचगृहीतग्रहणा आज्यप्रोक्षणमुपयमनयचनभवति। तस्याग्रा
गेवहनतत्वात् उत्तरवेदिप्रोक्षणाद्यासंभारेनिवपनान्ते[illegible]तिवचनाद्धप्रतिप्रस्थाता
रेध्मोपयमनं भि[illegible] इति होत्राप्रथमायाम
विग्निद्रेज्ञायांसन्यांप्रतिप्रस्थाताततउत्थावि[illegible]यादिमंत्रेणातेप्रहितसमिधमनुयच्छ

देव भाः
अः १।
१२

12

।विसंप्रतिगच्छंतीति बहुवचनं तु सर्वेषां मंत्र इति कर्कसंप्रदाय कात्यायनः अध्वर्युः पुरस्ता
द्धजं षिजपतीति वचना समाख्याता ब्राह्मणे वेति हरिस्वामिनः अथैनमुपघस्नु
न्वेति अकृतत्वात् अथैनमाग्निध्रप्रतिप्रस्थाता नोपगच्छति अध्वर्युहोतोपगच्छेत्स्य स्वाप्रविभिन्नत्वात्
प्रतिप्रस्थातुरुपस्थानतः त्वाहध्वर्युहोता याजमानमुपधानमान्वारब्धि इति हरिस्वामिनः आ
च्छभिमृपयतीयं वदि श्रोदेवीदिति चतथा अध्वर्युः पुरस्ताद् जठं षिजपति होतापश्चा
देवान्वारभ्य ब्रह्मा दक्षिणतः होता तो प्रतिरथं जपतीति षड्भिः याजमानः पश्चेर्यानीति व
चनात् ब्रह्मिर्मप्रेसतिपर्यन्तं गमनं ब्रह्मान्तु अग्नीध्रः शाखाद्वा याघाव्दाहशकव नमेः
अनुगच्छतीत्यस्य तत्रानुवृत्तेः एतद् ब्रुवाणः संबुसन्वाध्यायेन स्माद्भुलाय प्रतिरथं ज
पत्यायुः शिशानो वृषभो न भीम इत्येभिर्धपा द्वादशाभवंतीति अत एव मत्रापि
सार्द्धमहृषांमघघवप्रतिरथं जपेदिति विहिते द्वादशो वचेचोजसभाः नसमहशा आ
नीध्रदेशाद्धाहोतायच्छासहितं पञ्चरूपानमुपदधाति विमानइति अध्वर्युः आग्नीध्र
देशाहाग्नीध्रग्रहस्थानाहहितां आजांवेन दृहिताम्यांदि श्रोय ब्वासहितं प्रवासं
लग्ने सप्तम श्मानंनं नुंहन्नं या घयां विविचित्रव समें वाया घांतं तं पदधाति विमान एवाह
ति द्वाभ्यामग्न्यां अयाश्मानं घ्न अश्मुपदधाती तिप्र नत्याघ अश्मं यांति श्मिभिर्हिं मं
लं हाश्रेन मं नरे सागाहवनी यं वर्गहिपतसं चोपदधाति आग्नीध्रवेलयां अयं पश्चश्मम

हानः
१२

घृषद् इतः अथ द्वादि मार्गः स उपदधाति विमान इति द्वाभ्यामुपदधाति अक्षतलोम्न म
नित्मो अत्र दध्न ग्रस्मनि निमेसाद नस्त इ देह सो न भवतः अश्मा अक्षतो अश्मा अभि
भिवेत्तनि धीयतन्ति पञ्चमस्तीम ध्येपारि गर्भानाप्र इयोद्यं निषेध अमाद्य त्वमभ्यो
द्वेष नस्त इ देह साधि व इतीत्ति न यः पुति घेधात् निधायेनमतिऋमंतो इति विश्वा
इति एनं दृश्वश्मानं निधाय कविनस्तु गृहे देशेयच्छेनं स्थापयित्वा नतः सर्वे अतिक्रा
मति वचनं पुतिगच्छतिं इति विश्वा इत्यादि वनस्पतिभिः काण्डिकाभिः चतुर्भिरग्नेर्यतीति
वचनात् तं निधाय यथा नन श्येद् यथा पातायंतो इति विश्वा अत्रा दृधान्मिति इति अवस्या
त बहुवचनात् सर्वेषां मंत्र इति सर्वे ककाद्याः अघ्योर्देवमंत्र इति हरिस्वामिनः इ
क्रमध्यमग्निनेति चित्तमसो इति ततो ध्वयपाद्य यच्छपञ्च तः सर्वे क्रमध्यम ग्निनेत्यादिभि
पंच भिस्तोर्थ नवित्यमाग्निमसो हतिपं चभिरग्निमाहो हतिं ऋच्या ग्निमाहो हतिं क्रमध्य
मग्निनानाक मीनि अत्रनत्वात् अत्रापि बहुवचना सर्वेषां मंत्र इति सर्वे ककाद्यः अ
ध्योर्देवमंत्र इति हरिस्वामिनः मंत्रान्तरं विधाना न्नमलेह इस इत्य स्पहोह सामंत्र स्पनि
हुतिः स्वायमानः स्पम ध्यप ठनि धार्यं यच्छ लव सायय सानिर्जुहोति संख्याय हो [illegible] हनेन
स्वयमानस्मामपं सीवन्न सोषासेति अद्ध्वर्युः स्वयमानः सायामध्याधिस्वयमानः सा
यातपरिसमीपं एवं पनि प्रस्तात्रातमिध्याग्निं धार्यं पनत सायः कृत्वमीयागोः श्रु।

देवभा:
ग्र: १२
१२

ऽऽवत्स्यायः पयसा दुग्धेन स्वयमानं रमामवर्तिसं चनुः हेहेनेनमः मयेन होहनयात्रै
वज्रन्यस्थानी येन्न तस्मिन्निधाय ऽऽग्नौ जुहोति न त्कोषामेति द्रुभ्यामन्या ग्रूष्येना
मभि जुहोतीति प्रसत्य मुञ्ज्यायै लक्ष्मव सा येष समान्त्रिवे रसमापे श्रुव ऽऽव सौपति
दुपरि धार्यमाणा इति देहने नेति य थास्वयमानं रणाममियुत्तोहे देवमाभिजुहुयादिति न
त्कोषासेति द्रुभ्यामभिजुहोतीति चक्र तत्वात् उदुम दुन यट्रिति स्वागः ग्र वंचसान्ना
प्यकाधर्मकोत्तु होति: आज्याधेयपद्ये व कामः प्रतिष्ठता नात्स्वयमानं रणायणं परिस
मीपस्थवै धां धारयित्वा तत्रैवोपविशति अधर्यु जुहोति कहोति न त्रा संस्वस्थापा।
नाम्नव्याधानं शास्त्राच्छेदः पवित्रबंधनोत्तः न हंसो सर्वकर्मस्वस्य: तस्मायाणोः प्र
ऽऽस्मवस स्वमात्रा संतस्थस्थापाकारांगोः शाहुवयास्मयूः वनु रासनं स्वयमानस्य
दीक्षितो नाग्निस्थ लरा ववु स्वयजमान यो हृपवेशानं वस्मसामहू सीमासन [illegible] संस्का
प्रणाताप्रणायनां इध्मा ग्ने परिस्तरणां पात्रासादनं अग्निहो[illegible] वर्हाविरुः शा
ष्पाद्वदुपलां पवित्रच्छेदना निपवित्रेस्थाली अ्र जंववदूष्व होहनवस्तु वघंदधा
कावदर्भा बर्हिः ऽवः गुतन्ह उपमंतधु वाः दे नं पोक्ष स्तनकुशाः परिधयः कर्कम
नेस्कर्मपात्र कर्मापवाणविति। ततः प्रोक्षणी संस्कारादि पात्रप्रोक्षणं अ्र संचरे निधा
नोकुकुदहननाग्न अनिर्वापो वेदव धः उपसंकाददिपरिहालनां तं तस्माप्यागो

राम:
१२

ऐकसमीपेस्थापयेद्ग्रहणं अन्याधिश्रयणानां तस्यैव पश्चिमे ग्निकरणां होहनस्पृश्यपरांततः स्रु
ग्वौ स्वयमानं तासमीपे अर्थवेदिकं सम्मं तत्रपरिगृह्य मानादिस्वनानां तस्या
भावः अनुमार्जनस्यचाप्रोक्षणायाः प्रासादनं स्नुवो दर्भाहारः नयालवोस्तवनेज्ञानं अप्रोक्ष
प्रणीतानां स्थोधावर्हिषमासादनं ध्रुवनुदृहोहनो पर्भस्रुवाणांसंमार्गः संमार्जनप्रति
पत्तिः पत्नीसंहननाज्यमन्तरवेदिहरणं ततः ध्रुवायामेव चतुर्गृहीतं इध्मापोहोणांबर्हिर्बर्हि
षोग्र्वाम्लावसेकादिमुस्तरणभिग्वासांन[illegible]ः नोलुकोऽहनं जुह्वानन्तरं स्त्रोपग्रहे
णाग्रस्तरएवहोहनं सामासादनं जुपभृतग्रबर्हिर्षिविवेदोपग्रहे ध्रुवायाः ततोहोहनमभिघ
येदिनुग्रहस्यप्राशादर्शानं स्थले अग्रस्त्रास्यावेदोपग्रहेणासादनं स्रुवोपग्रहणाहोह
स्य सर्वालेभः आज्यालंभनं तद्वकालं भक्ष्याजत आहवनीयोपवाजनं सर्वोद्वारः अग्निसंमा
र्गः अंजलिकरणं तत्राघारः सत्तद्रूहोते नतिष्ठतएदेडायस्माहतित ताध्रुवासमंज
नं ध्रुवायाश्चतुर्गृहीतान्याप्पुपविषयस्यैवान्यभागो अग्नयेस्वाहासोमायस्वाहेतित
तोहोहनमुपस्तीर्यपयसोद्दिरवदानां अभिघारः ततो नक्रोपासंति द्वाभ्यांस्वयमानस्य
मवसिंचज्जुहोति इदमग्नये ततः स्रुकाग्निधानं पवित्रप्रतिपत्तिः अग्निसंमार्गः दोहनंजु
ह्वाष्परिसत्वामूलनं अपसृष्यपरिधिअंजनं अन्त्यालंभः परिधिप्रहोरः संस्रवाहुतिर्विश्वे
भ्यो देवेभ्यः स्वाहेति दर्शोस्रुकाग्निधानं नस्मोग्रहणाभावत्र वेद्यालंभने वेदयोगविमो

विशेषः

देव भाः
अ १९
१४

कः आवेदः स्तरणां ककमते सत्मि छ्यान्तु होतिवाता यस्मा हाव हिर्होतोमोदि स्मायनम सेस्वा
हेतिय हणोता विमोकः अस्माकं तु समिध यजुषः रुल्लपाजादि कर्मापवर्गं ति स्पंवाभावः स्त
वोक्तन्यायात् कर्कमते तु स्त्रुलपाजनिनयनादि ब्रात्स हातर्पणांतं भवन्ति तत्रगाहेपस्ते
पस्थाना भावः ततोयथातयेस्यवास्तरणा आहुति होमः समिदाधानं चोपस्थानं वेति यद
त्वाहृदोदाधेहो माडति पन्नस्तदाग्रमियावदुक्तमेव भवतेनदर्भा स्पंमोसधर्माः पे
तुदारवाद्यत्रेके १ के पेन्तु दारवादिना अग्निं पेन्तु दारवैः परिदधाती सारभ्यासंभारनिव
पनांतमत्रावसरे कुर्वन्ति अन्ये तु मयिगृह्णामीति जपात् प्राक तत्तु न युज्यते पेन्तु दा
रवादीनामसमर्थत्वात् संभारेष्वग्नि निधानविधानाद्य अतोऽत्रे पव पेन्तु दारवादीन्येव
धारणा तस्मादग्निं निदधातिपुपसमीसीति बबक्षारेणास यश्चानस्मांपरितःपेन्तु दारवा
मतिदधीम्पतिदधीमाहिधाय गुग्गुलु सुगंधितेजनं क्षसक्तकाः स्वापमानरणायानुपरि
निधाय तस्पंस्वयमानरणायां सुपर्णोसि गरुत्मानिति भस्यां सुपर्णोसि गरुत्मानिति द्वा
भ्यां निदधाति तस्यो क्तो वधुर्वेषहाभ्यावषस्कारेणायग्निं निदधातिस्थापति यजमान
स्य सीदतवौषडिन्येवं अपैनं निदधातिपस्कारेणात स्योपरि वंधुरितिन्यातं निदधा
तिवौषडिति यस्कृतत्वात् [illegible]निस्य निधानानंतरं तस्माग्नेर्निर्मथसादनस्तृहे
हसोवभवतः कुतः अग्नेरपि कृतोयतु सतीनां मध्ये परिगणनात् तथाहिविक

राम:
१४

र्मणित्रिसयमाग्न्याधानमाहेत्याग्निर्यत्तेऽग्निर्निधीयते तान्यत्र षट्त्रिंश० पार्ठ० शान्तं पंचमीत्वितिरि
त्रे समिदाधानं अग्निनिधानानंतरमग्निमनंतिप्रशीनेऽग्नो अध्वर्युः समिदाधानं समि।
धामाधानं करोति कास्ताः समिध इत्यपेक्षायामाह शामीलवैकंकतमौदुंबर्यः प्रथमा शा
मीलोश्मावाविकाः शामीलोश्मा भवेत् भूरिदा हाजितित्तिरीयपृष्ठितीयावैकंकतीविकंक
तरहे तोपवान्त्तीयार्थे दुंबरीत दुंवरत्ह्र हजा नार्ठ० सविश्रुतिरितिप्रत्यूचं एतान्यप्तिसत्वः स
मिधस्तार्ठ० सविश्रुतिरिति प्रत्यूचमादधाति सवैशामीमयी प्रथमामादधाति नार्ठ० सवित्र
रिति अथ वैकंकतीमादधाति तस्मार्ठ० सोवं भुर्विधेमते अथौदुंबरीमादधातीति प्रत्यवे
ऽग्नेऽग्ने हरिहिपुरोन इति विराजा दधातीति यच्छतत्वात् ततभासकर्मकाउत्तमानन्त
तीयार्थे दुंबरी समित्सकर्मका भवतिकर्मकवतीभवतीति वृत्तेः कर्मको हार्थः स मोघो
वेगस्तद्वतो सकर्मकाइनि केचित्तु विशाखेत्यपरे कर्मकाः मंत्रेषु जुहुयादिति हरिद्यानि
नः कर्मकाभावे दधिद्रप्साख्या कर्मकाभावे दधिद्रप्साख्या भावातिघनीभूतं दधिद्रप्स
इत्युच्यते यदि कर्मकवतीन विंदेद्दधिद्रप्समुपहत्यादध्यादिति च्छतत्वात् स्रुवाहुती
जुहोत्यग्नेतमद्येतिच्चप्रत्यूचं समिदाधानानंतरमध्वर्युराज्यसंस्कृत्याग्नेतमद्येतिप्रत्यूचं
देवस्रुवाहुतीर्जुहोतिस्रुवे तो वदे आन्याहुतीत्र्यतिप्रशीनेऽग्नोजुहोति सर्वाहुतिं वसस
इति तृतीयामाहुतिं स्रुवामर्शाहुतिं जुहोतिसस्तेऽग्नेसमिध इति मंत्रेणाग्नर्मया।

दृष्य ५

देवभाः
अः १२
१५

स्कंदाहुतिः सर्वहुतिरिति अथाहुतीर्जुहोति यथापरि विष्णानुपायये न्नादस्कन्नस्तु वेदाह
वैस्मिस्कंदो नराम नैतमये ति अथ वैश्वकर्मणां जुहोतीति अग्ने त्वमचित्तं जुहोमीति अथ यह
स्मिंहुतिं जुहोतीति यत्तत्पसप्तते अग्ने समिधम् इति वक्ष्यमाणत्वात् इह मग्नये इदं विश्वकर्मणाइ
दमग्नये इति क्रमेणाति स्तुणामाहुतीनां त्यागः अस्याहुतिषु अग्ने पाहि तत्र तां भवति
समिदाधानं तु यज्जुहोतीत देवानततः क्षणगोनितिषु समिधः सर्वत्र यत्र कुत्र वि समिदाधा
नं मध्यं मध्यमत्याग्नि मध्ये अग्नेर्मध्ये वदेशोतिषु न्नूर्ध्वभूतः स समिधम् आदधातिन के
वलमात्रा किं तु सर्वत्र यत्र कुर्यान्न वि समिदाधानं आहुतिमात्रे समिधेनीनां प्रस्तावे इ
ध्मप्रहेयादेव सर्वत्र समिदाधानं तिपन्नेवं कुर्यात् इध्मकाष्ठमपि समिधं एवाद
ध्मा समिधमा[illegible]याथ समिधमभ्यादधातीति तत्रापि समि[illegible] प्रयोगस्यानुक्तत्व
त्रेव दर्शनात् तिष्व समिधा आदधात्यस्त्वग्निमिति अनुक्तत्वात् सर्वविषयमप्येतदत्रैव
अवसाणादत्र सप्तत्रितं अग्ने स्वाहुतीः पवित्र सूपसर्व्वेत्रे स्मनुवर्तते अग्नेषु समित्प्रातेषु स
र्वत्र मध्ये समिधमाधायतस्याः पश्चिम आहुतीर्जुहोत्युपविश्य आसीनम् आहुतीर्जुहो
ति मार्ष्टि सानिवा आहुतय आसतदूर्वै मार्ष्टि सामन्तरात् समिधो भवंति बाह्या आहुत
यो न राणि खल्वानि बाह्यानि मार्ष्टि सामीति अनुक्तत्वात् अत एव सर्वत्र मध्ये इ
ऽग्निमध्यादिति व्याख्यातं अत्र तत्र यत्केचिद्व्याख्यानं समिदाधानं च गृहणात् स्तोम

कृ ५
15
४
५मा

शमः
१५

धाद्भूतिर्जन्नयत् किंस्विद्दितिरिति यं॰ वचनाच्च समिधन्तु पर्यग्निकृत्य तेषां पवित्रताम्भिन्
होतीत्यासमस्मिधेवत्तुर्गृहीतेनेनाभि गृहीतो स्वाहेति अत्र पंचम्याः सप्तर्षीयस्थाने ॥ स
र्वीयधानात् पंचम्याश्चैव ततः सप्तर्षीयस्थानमन्त्राभिनवसरे कर्तव्यं कुतः सर्वीयधाना
नु अग्नेरपि यज्ञुष्मतीत्वाननुयधानानन्तरं पंचम्याः स्वस्त्यादित्याभिप्रायः धिष्ण्यान्यावि
त्वेतन्मासंयोगात्त्वाश्वेव धारणाधिष्ण्यां ख्विल्वेव पंचम्याः सप्तर्षीयस्थानं कर्तव्यं नन्वतः
प्राक् कुतः धिष्ण्योष्ठकानामुत्तमासंयोगात् पंचमीसंबंधात् न यथा गार्हपत्यलोकं पृणाः
प्रथमायां धिष्ण्यायां समायामिति अतो धिष्ण्येषु पहितेषु पंचमीसकलोपहिता भवतीन
नतः प्राक् अतो धिष्ण्यां ख्विल्वेव सप्तर्षीयस्थानं कार्यमिति सिद्धान्तः अभिमृशेद् ष्ठ संवत्स
रोसीति उपस्थानाद् अनन्तरं संवत्सरोसि परिवत्सरोसीति मंत्रेण वित्यपयन्नभिष्ट न्नभि
मृशेद् घर्मुः अपात् ततः समेधनयज्ञमार्गणास्मे वेतिप्रतत्य संवत्सरोसि परिवत्सरोसीति मंत्रेणाग्ने
रभिमर्शनं प्रवरणानन्तरम् आद्त्तमेतेनाम्नेवमृशेदिति एतदभिमर्शनं धिष्ण्यां ख्विल्वा सप्त
र्षीयस्थाने सन्वात् अनन्तरं कार्यमिति सम्प्रदायः ततोत्तिरि केष्ठकाभित्वोन्करे सत्यानुदृशा
शादि एवं पंचम्यादि इति संवत्सरोसीत्यस्य मंत्रस्य मध्ये स्तुपर्षिवितिरसीति पाठे नमस्तितेन
नत्पदं स्तुपर्षि चितिपद एव प्रयोज्यं द्वारणावि हारिपहे त्रुप याचितिद्वारणाविदृसिनथा
रेवत यातिरण्यचक्राविद्यसि कंकाविदृसि प्रतुगाविदृसि उभयतः प्रत्युगविदृसिसमुद्यए

देवभाः
श्रु॰ १९
१६

10

शेषविदर्शीत्येवं विस्मनन्तिआमेहाप्रयोज्यविदर्शिकं कविदर्शिप्रतुगविदर्शि। अयतः प्र
त्युक्तिस्यार्थः वैश्वानरं मारुतांश्चैनिर्वपतीति यच्चोक्तं ततोऽध्वर्युर्यच्चोक्तं वैश्वानरं मारुतांश्चैनिर्व
पतीति यच्चोक्तमिति याज्यावाक्यलेखोक्तं तयोरर्थः तेन वैश्वानरो द्वादशकपाल एकः पुरो
डाशः मारुताः सप्तकपालः सप्तपुरोडाशा भवन्तीत्यतः सिध्यन्ति प्रसन्नोऽहि श्रूयते अथा
तो वैश्वानरं जुहोतीति प्रज्ञत्य द्वादशकपालाइति मारुतान्प्रज्ञत्य नेतेसप्तकपालाभवं
तीति तथा ऽथ मारुतान् जुहोतीति प्रज्ञस्यैक एक भवस्यैकमिव हि शिरः सप्तेतरे सप्तक
पाला इति वैश्वानरो देवतायस्याः पुरोडाशस्यासौ वैश्वानरः स जुहोतीति होमस्योत्पत्तिवाक्यं
एषवज्जुहोतिसहचरितत्वाद्दर्विहोमो वचनानुयाज्यापुरोनुवाक्योऽलक्ष्यते। अमेठव
क्तो वोद्दिस्तत्वात् जुहोतेश्च निर्वपतिवदनुवादत्वाद्वैयानोरे तेनः सिध्यते ना हाजायत इ
ति वर्तिहत्तीया वैश्वानरत्वाद्वचना न पुरोनुवाक्यादिमत्वाच्च यागमेव मन्यन्ते नस्यदर्श
हर्समासा। श्क्कारत्वाद्दनुवाक्यादिप्राप्तमेवानूद्यते अपरे त्वाहुः धर्मपरिसंख्यार्थमेत्या
तद्विधायत इति तदुभयमप्ययुक्तं भक्त होमपरित्यागेनाश्क्रतयागपरिकल्पनानल्पा
अनिर्वपत्यालमत्त इत्यादि यागिकल्पकत दुभयाप्रसिद्धः शङ्कोति अग्नोहेमस्यैवसतो
यावनिकाः पुरोनुवाक्याद्य इति युक्तं तथा च शांखायनः यावदुक्तमेवाहु वैश्वानराय
नुब्रूहि सुक्तः पुरोनुवाक्यामनूच्य पाप्मापायजतीति प्रयाजानु याजान्वायहरिहाष्यत

राम
१६

मारुतौ ॥ वैश्वानरं पुरोडाशं मध्ये द्विश्रित्य दक्षिणोत्तरौ प्रथमौ [illegible] व्यं ॥ प[illegible]च्च [illegible] तरौ ।
द्वितीयौ मारुतौ सप्तकपालौ पुरोडाशावधि

यत्तु सर्वयज्ञोद्दृष्टव्यः अयं यज्ञो हरिस्वामिसंमतो याज्ञिकप्रयत्नोऽस्मद्गृह्णाद्वेध्यन्ते
यजन्ति मारुताञ्जुहोतयद्दति कर्कः संप्रदायकारस्तु वैश्वानरमधिश्रित्य दक्षिणोत्तरौ
येन प्रतप्तकपालोपधानमेव प्रथमममनेन क्रमेणाकर्त्तव्यं पश्चाच्च संकृष्यन्तरौ तयो
र्दक्षिणोत्तरयोः प्रथमद्वितीययोः पश्चाद्वर्तीयचतुर्थौ मारुतावधिश्रयति तौ च संकृष्य
न्तरौ प्रथमाद्वपेक्ष्य संनिधितानरौ परस्परं भवतः तथा चतुर्थः एवमपरौ अपरौ पंचमषष्ठौ मा
रुतावेव मितिवर्तीयं चतुर्थयोः पश्चादधिश्रयति द्वितीयावपेक्ष्य परस्परं संतष्टन्तरौ
संनिधितानरौ भवतः तथा पञ्चः पश्चाद्दक्षिणापाङ्क्त्यं उत्तरापङ्क्त्यो वक्तव्यः पञ्चनीयो मंत्रो
पञ्चमासावरापेक्ष्यः तुष्टश्चाभीमत्त्वेतायं मन्त्रो निपतन्मरापे एव पञ्चनेतन्संबंधान्
सप्तमो मारुतापुरोडाशो ऽप्यरापेक्ष्य व्याहृतस्तु ऽनेन मरापेक्ष्यः संसप्तमं पुरोडाशं वैश्वानर
स्याद्वदेन सर्वेषां मारुतानां पश्चादधिश्रयेत् नयथा त्रिकोणां संपद्यते अपरो न्ते
मुत्तरदक्षिणविधिस्स्यापवादो ऽयं वचनात् होमासादनयोश्चाहो मारुतानां होमे अस
दनेवायमेव दे ते दशाविधिर्भवति । स्वशाखायां होममात्रे अयं पंचकारः प्र यते अधि
श्रयणासादनयोस्तु तृ चकारेणाशाखान्तरानुकृतः तथा च शतपथे तत्यौ प्रथमौ
मारुतौ जुहोतीति प्रकृतौ मौ तौ पूर्णातौ मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति अथ यौ द्वितीयावि
मौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति अथ यौ तृतीयाविमौ तौ समन्तिकतरं जुहोतीति वाजसनेय

देवभाः
अ० १।
३०

रा

न्यथमुक्तियज्ञान्तत्वात् प्रथमोऽकर्मप्रयोगाद्द्वितीयो यद्वा प्राहोऽन्ततीयो नास्तिका प्राहो।
सप्तमो वाक्यप्रमाणादिति एतेनापि अनयैव रीत्या व्यवस्थिताः संतितत्पानि ॰ क एष भवन्निति
सक्त ऊर्ध्वमेकः निरुक्तमिव हिशिरः शिर एव वैश्वानर इति तस्य शिरः संस्त्वात् अनिरु
क्तभूतरेक पांशुधर्माणः अनिरुक्तोऽग्निवहिः प्राणाः तथाप्ति ॰ न्ते तं जुहोतीति आसीन
इतरानिति च श्रूयते। होमे अयं प्रकारः अन्तःवेद्यामासार्यादनमप्यनेनैव प्रकारेणाक
र्त्तव्यं उपासस्थापनमपि स्यमानमायातु पुष्पादयश्च न कुशानास्तीर्याहवनीयसहि
ताऽन्वात तत्रासादनं पुष्पादयश्च न कुशानां स्तीर्य पुष्पसम्परेशं वेदित्वेन परिकल्पात
अबर्हिस्तरणांतस्तुपलक्षितानाच्छवननादि संस्कारां स्तरणायर्थंतद्धन्वात नवैश्वान
रादिनामासादनं कर्त्तव्यं अथवा आहवनीयासहितान् कुशानास्तीर्य स्वायमा
दसमायां स्थापितमाहवनीयाग्नेः समीप एव च यत स्योपर्यं वेदिं परिकल्प्य तत्रा
नर्थवस्य स्तरणां ताः संस्कारान् तत्वात वैश्वानरादिनामासादनं कर्त्तव्यं प्र
सक्तिान्तः प्राधमेव कुशास्तरणां दृशाविकल्पविधानाय पुनरुच्यते। संमर्शनांता
नां वेदिसंस्काराणां प्रागेव नीहृतत्वात्तत्र भातृत्यादि पुरव ननादयः संस्काराः
कर्त्तव्याः तत्राहवनीयासहितान्वेतियद्देवननानमाज्जनपाराणाहवनेजनाना
मभावात् इष्टकाचिते स्थले हवननादि संभवात् आहवनीयसहितानेवेस्य वधारणे

४

राम:
३०

त्तिककर्माचार्यः अग्नीषोमीयसवनादिष्वपि हविरासादनेऽत्र इदमेव वैकल्पिकं [illegible]नद्ध
यं सामानन्यायात्। वैश्वानरो हायग्रवर्षस्वं कृतेनचरुस्तेन माऽऽहृता नन्तु होत्वुपविश्य रु
कृ वैश्वानरेवावैश्वानरस्य सुं [illegible]त्वा शुक्रज्योतिरिति प्रति मंत्रं ततो वैश्वानरे हायुरोडाशे
न सर्वं हुतेन सर्वं वैश्वयर्ये यजति घर्मेरहायागमनुष्वायततत्वपविश्याहवनीयमग्निम
ध्येसृष्येऽग्नेषु हृषो[illegible] पुहस्तेनेवमाऽऽहृता न्युरोडाशान् सर्वं हुता नन्तु होति शुक्रज्योतिरिति
प्रति मंत्रं १ कैकेन मंत्रेणैकैकं पुरोडाशं जुहोतीत्यर्थः सजुहोति शुक्रज्योतिश्चेति
श्रवणात्। अथवा वैश्वानरस्य पुरोडाशस्योपर्यंवसहापि माऽऽहृता न्तु हुयात् किं कृत्वा
वैश्वानरस्य पुरोडाशं [illegible] वैश्वानरस्मा[illegible]शुं विस्तीर्य अग्निविपुले ८
लं त्वा। अत्र श्रायं विकल्पः माऽऽहृतानामाहवनीयमध्ये होमो वैश्वानरस्य पुरोडाशस्योपरि
वेति। स्वशायां स्वोक्ते वैश्वानरस्योपरि एव होमः कृतः तो मध्ये वैश्वानरस्य जुहोती
त्यादौ अग्नास्मिन्य हे प्रथनकाल एव वैश्वानरोत्तिविस्तीर्णः प्रथनीयः इति होमसं
भवात्। वैश्वानरं कृत्वेत्येतावतापि सिद्धे यद्वैश्वानरे हाग्रवर्षं भुक्त न जुहोतीति चोदना
योदितस्याध्याकृतमप्रमाकृततत्तिष्ठेमया ज्यापुरोनुवाक्यावषट्कारेवनः प्रवरहास्
माप्यर्थः प्रासङ्ग एवोपवेशनेमाऽऽहृतानामुपविश्येति वचनं वैश्वानरेति चाग्निति ज्ञा
पनार्थः तथाच अपते निष्पन्ने तं जुहोतीति प्रत्यस्तं वा एतत्पुरोनुवाक्यवंतं याज्य

देव भा: अ ११
१५

हृ

वं तं वषट्कृते स्रुचा जुहोति हस्तेनैवेतरा णासीनः स्वाहाकारेणेति अङ्गत्वान्न तत्रैवैश्वा   श्वा

नरो निर्गृह्णात् इति श्री अनंत याज्ञिकः सगुणाङ्ग्निकर्काख्यः न याव मानवत्तत्र अग्ने

ये वैश्वानराय द्वादश कपालं निर्वपेत् स्रुवं जुहूं च समं ...पामुद्धाहृतिं वैश्वानरीयं

सत्त्सर्वमवद्यति श्रा अयस्मा न्वा सिअद्धिरभिघार्यो यांश्च अग्नये वैश्वानरायानु

ब्रूहीत्यनुवाचयति श्रा आ ग्ने वैश्वानरं य जेति प्रेष्यति [illegible]

वषट्कृते मध्येयाशीनाजुहोति काठके अग्नये वैश्वानराय द्वादश कपालं निर्वपतितं

मनुमाहृतं संहकपालांस्तश्रीमुपचरित्तां सवैश्वानरे यथा चरित्वा जुह्वति विं

रुन्वात्तमभित्तोमाहृत्ता आयशीनाम् र्वहुत्तोपचारं जुहोती ति अतोग्नये वैश्वानरायसे

वं सगुणाय हा अ पशां समूलनिवाभाति अत्र च यावदुक्तान्वाद्वेजुरुपिनेदेवडमादि

वहानां न भवति विमुक्तेनारण्येहम्यं अरण्येन म्यं समसमं माहृतं पुरोपशां विमुक्तेन विमु   रु

क्तेसमत्रकेनोगच्छभीमश्चति मंत्रेणाजुहोतितपायो नं सर्वानुक्रमस्या नग्न प्यामाहृतो

गा यश्री विमुक्ता स्योमंत्रो ग्नो विनिमु रूइति अत्र स्यया मकरणास समधीनस्यापि।

लिंगाद्द्वाक्यश्च माहृत होम विनियोगः सोहृणेपन्ते त्यो भवतीत्यनन्तवाक्येनस समसे   राम: ११

तन्मं चेसं वंधो विधीयते इ इह देवीरिति जयति कर्मापवर्गा ध्रुर्युरितिर्देवीरित्यनुमंत्रं   हे२

जपति यथा स्थानहानं इमर्ह: स्नान मितिवाचयो तियाइमर्ह: स्नानमित्ये तमध्यायसमाप्ति

दृं

तं

पर्यग्नि करणं वाचयति वा यजमाने अथ वाध्वर्युरेव जपति वा ब्रह्मणा स्वां तरादि कस्यो जप
ति वा वाचयति वेति अथाग्नेयस्य हार्यंक्रमः नाम्नत्वा धानं वज्रदास्त्रनं अतिप्रहीतां ह्यियो
न ब्रह्म यजमानयोः पवे अग्नं प्रहीता प्रणायनं अतिप्रहीतस्यैव परिस्तरणं पात्रासा
दनं शूर्पाग्निहोत्रहवण्यास्य कपालान्येकविंशतिः शम्या तस्माजिनं उलूखलमुसले दृ
षदुपले पात्रीधान्ये पवित्राणि धृष्टिः संयवनोदकं स्थाली अग्नेयं चवेदम्बरुधान्यं।
वर्हिः स्रुवो जुहूः उपभृद् ध्रुवानञ्जनाधानं अथोपाग्नः यो ऽङ्कस्तनकुशाः परिधय
पीठं कुशास्त्रीसमिकर्क मतेस्तस्मै पात्रं कर्मा पवर्गा वर्तितानः स्योपहिन पात्री करणा
दि हविराले भ नां तेवैश्वानरायघ्न नां चर्म मुष्टिका नां तृणीम्य दशादि फलीकरणां
तं कपालोपधाने मध्ये वैश्वानरस्याघ्र द्वादशकपालोपधानं दक्षिणानः प्रथमामाग्ने
स्य सत्तमस्येति निर्दिष्टानादि संयवनांतं कपालोपधानवद्दधिश्रयणां पदे वैश्वान
रस्य प्रथुतरकरणां सहाज्य पर्य्यग्निकरणां श्रयणां अलेभः अ तामिधासनं अस्यो
द्कनिनयनं ततः पुरुषस्य पश्चादाहवनीयस्या वेदि कत्यनादि पुरस्तादुपरिणावेदिस्कन
नादि आहवनीयमपरेणावेदुभर परिग्रहाग्निनाग्न खननानुमार्जन पाणिग्रहालनाम
भावः प्रोक्षणपासादनं स्पयोदकं जुहार नयाद्येपाद्यनेजनं अपरेण प्रणीतानां स्पयोध्म
वर्हिषां सादनं स्रुव जुहू उपभृद् ध्रुवा पुरोडाशपात्रीणां मेक्षणं सम्मार्गः सेनाजनामासनं

पूर्ण उ त तु प २ क ठ

देवभाः
१९

पत्नीसंनहनाद्यन्यतरा वेहरणांतो ध्रुवायामेव चतुर्गृहीतग्रहणं इध्मावेदिबर्हिषां
प्रोक्षणं स्तलाद्येकः बर्हिर्विस्रंसनं कर्म्मासमर्पणं सन्नहनविस्रंसनादिश्वर्यवन्त्रामेक
रणं समिन्धनहरणं । आहवनीयकल्पनं नोल्मुकोद्धृहनं परिधिपरिधानं । स्रुक्स
नुपस्तरणपात्रासादनादि धृत्वासादनं नेशातंरुद्रियवत्सा ततः पुरोडाशानांवि भस्मीक
रणादिक्रमेणोद्वासनं । प्राग्जन्मक्रमेणास्थापनं । प्राशाहनादिकपालोद्वासनांतं । आ
ज्याहुत्यास्या आसादनं पूर्वमंमध्ये वैश्वानरमासाद्य दर्विहोमाग्नेरोमप्रतो चपश्चाद्व
संस्तरणतो एवमपरापरोपश्चादृरापेन्यनूयाभिनिक्रमेणासादनं । सर्वालंभः आज्य

लंभः

ने [illegible] एकलंभः होत्रेय इनस्थापनं । एहि होतर्प्रिनिप्रैषः आहवनीयायवाजनं स्वा
धाः अग्निसंमार्गः निद्भवः सप्तहृहीतेन निष्वनएवोनरा धाइदायस्वाहेति ध्रुवा
संमंजनं नम्रयजाः उपविष्य से वाज्यभागोअग्नयेस्वाहासोमाय स्वाहेति । ततोग्नये वे
श्वनरा यन्नुवृहितन्तु स्वासर्वं वैश्वानरमवधायद्विरभिघार्यो द्धायातिक्रम्याश्या
ग्निं वैश्वानरं यजेत्सु स्वावषट्कृतेमध्ये जुहोति इदमग्नये वैश्वानरायानिर्गृहीताग्नि
इति किंचित् । ततस्कृवोनि [illegible] पसव्येस्त्वावोपविश्यप्रस्तेनमाहृतान्जुहोति श्रु
क्त्रज्यानि श्रत्तिपूर्वमंवैश्वानराद्द्विहीरांस्वाहाकारेणाहोमः सर्वेषां इदं श्रुक्त्रज्यानि
वेविनज्यानि षेनिसस्य ज्यानिषे ज्यानिषनेश्वकायत्नन पेत्यंप्रसेवा १ इदं चेइ

रामः
१९

ला

न्निद्धितीयं वैश्वानरस्योत्तरतो जुहोति। इदमीदृशो न्यादृशो सदृशो प्रतिसदृशो मितायः

सभारसे च २ ततश्चेति तृतीयं दृहितामादन्तम्याय पश्चात्सरूपं इदमनाय सम्मायधु

वाय धर्त्राय धर्त्रे विधर्त्रे विधारयाय च ३ ततश्चेति द्वितीया मादन्ताद्यपरं संतनु

षं चतुर्थं जुहोति इदमन्तजिते सत्याजिते सेनजिते सुषेणायान्तिमित्राय दूरे अमित्रा

यगणाय च ४ इदहासदृतिरतीयाद्यपरं संतत्तरं पंचमं जुहोति। इदमीदृक्षेभ्य एता

दृक्षेभ्यः सदृक्षेभ्यः प्रतिसदृक्षेभ्यो मितेभ्यः संमितेभ्यः सभरोभ्यो मरुद्भ्यश्च ५ ततश्चं

श्चेति चतुर्थस्य स्वपश्चात् संततत्तरं षष्ठं जुहोति इदं स्वतवसे प्रघासिने सांतपनाय

गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने वुज्जेषि णे च ६ ततश्चमश्च भीमश्चेति विमुखसंज्ञकेभ्य

स्तामसमादन्तमरूपेन असंज्ञाकसर्वं षष्ठं पश्चाज्जुहोति इदमुग्राय भीमाय ध्वान्ताय धु

नये सासहुषे अभियुने विक्षिपाय वेति अथ वायव्ये श्वानरस्यापरे वोत्तरपूर्व्वे होवसर्वं

मादन्तहोमः न त्र प्रथमो मादन्तो वैश्वानरस्य मध्ये मा...नः पश्चा...गेन्ये सर्वे। तनः

पवित्रप्रतिपत्तिः अग्निसंमार्गः व्युहनं। अम्बुस्राज्जुह्वा परिध्यांजनं आत्मालं

भतद्दकीलंभः परिधिप्रहेयः ततः पवित्रेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति संस्रवाहुतिः धुरिनि

धानां वेघालंभः विदृयोर्क्कविमोकः आबेदः त्वरतां कर्कमन्ने धाताय स्वाहेति धेव

स्य सेनिषप जुहेष्मिः दिव्यायनभसे स्वाहेति बर्हिर्होमः प्रणीताविमोकः राहुस्रभा

दृ

देव भाः
भ्र॰१॰
२०

20

गः सामिध्यपर्युषः हस्तेन पात्राणि कर्माय वर्गो नस्य वा भासेवः ज्ञः तस्मात् यात् कर्कमनेतु
हस्तेन पात्राणि नयनादि वृत्तालानार्त्यर्थं होतं भवति। तस्मात् होमयोः पर्युक्षणाभावः प
येनमे सव्रतस्थाः समिद्धाधानं वा होमो वा उपस्थानं चेति। तनं इंद्रं दैवीरिति जपोर्ध्व
योः न तत् इमं स्तनामित्युत अग्नेः भ्यम धुमंतमूर्मिमिन्वंतस्पाज पो वा वा य न वेति वै
श्वानरस्य यजतिन्त्यप होय न्माइत्ता नां वैश्वानरस्य वसाधारणां कर्मैत न्मंत्रवत्प
या भूर्याज्ञिनि हैत्यत्र स्वरपो हूत्तनादि साहनां तोपवि अच्छेदनादि पात्रप्रोक्षणांतं कउ नं
पेषणांपर्यग्निकरणांत मंत्रवर्जं वैश्वानरस्य सहसा प्रोक्षणालंभनाधिश्रयपरिष्यन
त्रिः अभिमर्शन श्रपणा भेधासन प्रोक्षणा हूनासाद नालंभनादि हस्त सर्वमाहत्ता नाचूर्णी
वैश्वानरस्य पवं कृत्वा तेन न कुर्यात् न न स्मात् अग्रहणाधिकार भागादिहूं धीज्रु होति
धर्मलोवा एव मुभयसाधारणां मंत्रेणां वैश्वानरस्य पद साधारणांत पंचगृहीत हवि
मंत्रेणामाहूतानां पदस्याधारणां ततृ क्षीमिति पूर्णंपात्रादि स्व पर्वाणां तेनं शीमेव
४ वसोर्धारां जुहोतीति दुर्वपीपं चगृहीतं सततं यजमानो रत्नपत्न्यो ज्ञिनप्रोक्षो
वाज श्च मे प्रसवश्चानुवाकेन ततो यजमानः हस्तं जुहोति वहाज्यं सप्तान्न श्च य र्थ यपरि
मातायामहृ मोहृ दुर्वपीस्त्वार्प चगृहीतं महतां। वेरापं चपंचगृहीतं माज्यं
रत्नपत्नू न्यपुरोडास। घिकरणामृते तस्यापरि संततमविछिन्नधारं यथा भवत्येः

राम
२०

स्पृ

वं च सोऽर्द्धरात्रे नाम कुर्तिं जुहोति अग्निं प्रासेषु तेष्वेतथा रायामाग्निमध्ये प्रपमंत्रा
स्तायां समंत्रा यात्रा अमः स्मात्स्त्रोममंत्रस्य आरंभः कार्यः अष्टानुवाकेन अग्नि मि
नुवाकैः करणाभूतैर्वसोर्द्धारां जुहोतीति तेन वसुधाः स्मेतस्यैर्यतना ध्यायेन स्पर्धः [illegible]
[illegible] अग्नाम्येन अग्ने स्वग्निम्र्यां योपलक्षितां तस्मात्प्यग्निसाम्नूतत्वात्तेन यत्र स
कृत तत्राग्निप्रक्षेपे जुहोतीत्यर्थः अथातो वसोर्द्धा[illegible]जुहोतीति तस्मात्स्यानंप [illegible] रा
ग होते नो ऽरुवर्याल्लक्ष्यात्रत्वा अग्नाम्येन अस्मा यदिवेषां धारा अग्निं प्राक्षेपाद्येत यजुः
प्रतिपद्यते इति स्म तत्वात्नूयजमानः शास्त्रं तत्सत्त्व साधायामपि लिंगमाश्रित
स्ये पजमानस्यवात्मा यात्फुक्थ्यः स्मकत्ते नो धा इव धारेति सेतन मिति शास्त्रवांतरात
ले स अग्ने हं इदं चम इदं चम इति प्रत स्ववेह्वेत्ति वषट्कारो हैषपरोक्षं यदेककारस्त्वेवमष्टा
नामेवानुवाकानाम नुक्तानत्वाद्धनुवाकेनस्तु कोऽम अग्ने हं चम इत्यादिरकेनाय
मर्थः इदं चम इदं चम इतीदमा सर्वान्वाजप्रसूतीन्कामानवरोंधयति अनेनवल्लाप्र
णामीत्याद्यक्तिवचनेनैवं मंत्रापाठाद्य पति तत्रायं सर्वस्य नावदेवचमषों द
र्शनीयः वाजप्रसवाद्योऽममयज्ञेनकल्पंतां समर्था भवंतु यद्वाग्निंत्तर्पयं उद्भि
पिं षिचंत्यवेति नुत्रमस्त्वात्तोवाजप्रसवाद्योपयज्ञेनेत्येतेनानेनैव होमेन समधं समा
पी भवंत्वमनुपकारिणो भवंत्वित्ति पुनरेव एषा धारा अग्निं प्राप्नुयादेव तत्तदेतत्तत्र

न

देवीभा: अ:१९ २१

ष्टमद्भ्यादिपञ्चपञ्चतिथयस्तेयजमानः द्वितीयं त्रितेनकर्मादिःसंनिपातोनामद्वितीयच
नां एतघञ्चादिपञ्चःसंघातएकधारासंबंधायञ्चादिषु कोपरमार्थतस्तत्रातद्वादिपव
ञ्चमेवैतानियजूंषि विवहवएवयहोमासंतेनैनक्लिप्यंते तथायाहषष्ठिपञ्चहवेश्च
होयशतान्येषावसोद्वारायषड्षपंचत्रिंशःशादितिःतत्थाएतत्साएयावसोर्द्वा
पैषानिनवप्रथमानियजूंषि षोन्यादिवाजयस्यादेन्यादेस्वाहाकारांतपाठादसं
दिग्धोमंत्रभेदोमभेदश्च अग्नयवन्यादिशतान्येकाधिकानियजूंषि विसंतानुसं
यजुर्भेदानुसारेणहोमा अग्नापितावंतएवदग्न्येतेषष्टय्याःहोमभेदश्चसंततायां
मपिधारायांद्रव्यभेदाग्न्यपितावंतएवमंत्राःकथंपुनर्यावत्तमद्ग्न्येतेषुषस्तनु
वाकेषुचत्वादिशतान्येकाधिकानियजूंषिभवंतितदेतएकोनविंशतिषुतावं
त्कांडिकासुत्रयोदशसुयोदशायजूंषि पठ्यंतेदंदयमदंचमद्ग्न्येवमान्यकानिद्वा
शात्यश्रेनकसंतानिमेतद्भ्रयोरदशंसंधयंवमदग्न्यस्यांवगईदशासुकामेषुकल्प
पतिनेनास्यांपंचदशायजूंषि भवंतिवसुधमेपष्ठवाहमद्ग्न्येतयोरष्टास्वष्टासु
कल्पपतिवृतंचमेअविश्वामद्ग्न्येतयोस्तुदशासुकल्पयातिअग्नाहिअहोरात्रेर्वक्षा
वेवहद्रथंतरेद्ग्न्येतैःषड्भिःकामेतिदद्दशाकामाधंवंतिअग्निश्चमेघर्मश्चमद्ग्न्येतिम
मर्मांनुत्रयोदशसुकल्पयत्नुतिएकाचमद्ग्न्यास्त्रांताव्रिंशासयतस्रश्चमेममस्यांतु

राम २१

द्वाविंशतिर्वा वाजायस्वाहेत्यास्यां चतुर्दशयजूंषि आयुर्यज्ञेनेत्यस्यां पंचदश इति हरि
स्वामिनः मतमिमत्तन्नु अग्निश्चमेघर्मश्चमइत्यत्र द्वादशयजूंषि अंगुल्यः शङ्करयोदि
शश्वमइत्येतावदेकं यजुः अश्मा च यकाम व्रतं च म इत्यस्यां कामा द्वादश संति यजूंषि त्रुषड्
व अहोरात्रे [illegible] र्वेष्टीवे च बृहद्रथंतरे च म इत्येतावदेकमेव यजुः अश्मि अद्धामाः आयुर्य
ज्ञानेत्यत्र एकविंशतिर्यजूंषि तत्र [illegible] दशा कल्पं ता मंत्रा निस्तोमश्चोमश्चोत्याहि निषद्
स्वार्द्धवाइत्याघ को अन ता अश्म भमे मे के वद स्वाहेत्येकं एष मे तानि सर्वाणि शावन्ता
दिशतान्येकाधिकानि भवंति ततश्च स्यागा अपि यजमानेन ष्ट्वं एतावत्संख्याः कार्याः प्र
थमं इदमग्नय इति श्रीहिः शतानि दासप्तत्यधिकानि ततो नामग्राहं इदं वाजाय स्वाहाय
स्ययोद्दशावाजायस्वाहेति मंत्राणां ततः पुनरिदमग्नय इत्येवं षोडशेति समानदेवता
त्वा सप्तदश प्राजापत्यव मंत्रे होवस्ता गोभवति वाजायस्वाहेत्यादीनां त्रुपप्यकूपप्यक्
ने नाम त्वात् वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्यै तानि नामग्राहमेवैनमेतन्त्रा
णाति त्रयोदशैतानि नामानि भवंतीति श्रवणात् देवतान्तु सर्वत्राग्निरेव स्यात्मकत्र
प्यातेव सोर्द्धरं तु होत्यत्रैष सर्वाग्निः संस्कृतः एषो च वसुत्तसमेदेवा एतां धारां प्राग्
क्षस्तयेन मश्रीतात्मिति निष्कृतत्वात् तथान पैवास्माय अयमेतां धारां [illegible] ज्ञानितये
नेग्रामानीति च अग्निकाष्ठकस्तनेविशेषः प्रभूतं मान्यमनुष्ठतं समुद्रा द्रुमि गिस्म नुवा

देवभाः
श्रा१२
२२

केनतन्महस्याहुत्यासिग्धवसोर्धारांयेजुहोतिसंततंहुत्वंशंयजमानोनपतिवां
जश्चामेप्रसवश्चमइतिषड्नुवाकानिति।मानदेवा।वसोर्धारांयेहुत्वामोदुवरीमह
तोंसुनादंग्रंकारयेघायावेश्वानरीधाराप्रतिष्ठापनिततयावस्थापयेद्वैध्मीदारुणा न ३
हादशानिगृहीत्वान्वारब्धेयजमानेवाचयन्वाजश्चमेप्रसवश्चमइतिप्रभृतीभिःपं
चभिरनुवाकैःसंततंवसोर्धारांजुहोत्याघुस्कासामश्वयजुश्चेतिपद्यासन्मानंम
ततःस्वाहाकारंकुर्यादिति अनन्वांतएवस्वाहाकारोयुक्तः तत्रैवपाठात्।वेस्याहि
तिभाष्यकारैस्तत्प्रतिकल्पंस्वाहाकारउक्तस्तत्रकिंमूलमितितएवविदुः अत्रय
दिस्वरसांसमिदाधानंचभवतिहुत्वास्रुक्यासनंवसोर्धारांहुत्वायजमानएवतस्मि
न्नेवौत्कक्यासनंकरोति अत्रतार्ठःकावमनुप्रास्यतिपदत्राज्पालिसंतन्नेवहिर्वि
गेरसहितिक्षतत्वात् अग्नेयस्वाहितिषद्वार्थानिजुहोतितनोध्वर्युराज्यंपुनःसं
स्कृत्यामग्रयेस्वाहासोमायस्वाहित्यादिभिःषड्भिर्मंत्रैःषड्वार्थानिजुहोतिपार्थानीत्ये
षांसंज्ञा॥जुह्वाअवचनेस्त्रुसहहोतायांवासेदिस्त्रुकत्वाजुह्वासतहुहोतेःसमि
त्यादिस्तरसाधकैकंच वाजप्रसवीयानिजुहोतीतिशेषः अथानंतरमध्वर्युर्वाज रामः
प्रसवीयानिजुहोति अथानोवाजप्रसवीयंजुहोतीतिवचनात् वाजप्रसवीयरा २२
जुहोतीसमानाधिकरण्यादेवाहमानराहिमसमुदायनामधेयंतत्रेतिकर्त्तव्यता

दो १

मघ्ॅ वषावसंभ्र स्यचमसव [illegible] वेशा वाजपेयिकानि वाजस्येमानि स्पा। तिकानि वषाज
स्यान्विति तत्रवषाव सर्वौषधां ॐ इदुं बोचमसे संभ्र स्यत स्मा संभ्र ता स्तवे विधानं वम
सवस्तुवेशाचमसवदि त्सो इदुचरेशाच वत्रु स्या॥ निमावत्तः कोशायुक्तरेशा स्कवेशा वा
जस्येमं प्रसवङ्मादिभिः सप्तभिः सधत्ति मंत्र स्म सवाजयेयिकानि वाजप्रसवीयानि
तस्मादेव संभ्र तानि नैनवस्कवेशानु होम्नि वषा वहिस्मा॥ नि हेत्रवपनवदिन्स मर्पः तत्र यथ
ॐ इदुंबोचमसे वत्र कोशोसर्वौषधमेकत्र जमाव यस्य भोजनं तस्मोष्ठा सादि त्स्ता वध
भ्यते। अथातो वाजप्रसवीयं जुहोतीति प्रतत्स्य सत्वे विधिधं भवति। तेषामेकमन्नमुद्धर
तस्य नाम्नायायावजीवमोइदुं वरेशास्कवेशानयास्कोवंधुम्भा॥ः स्वस्ताभवतइति
तथा अथ वाएतत्स्यार्थानि तानि तानि राजस्त्यप स्या वाजप्रसवाजम सर्वो पं तयत्ता
॥ निजुहोतिति द्वा॥ स्तयनस्त्यपते यथा निवत्त ईशोत्त्राशोततोया निस॥ स्वर्वा शाता
निवाजप्रसवाथं तघन्ना निजुहोतितद्वाजयेनस्त्यपते था यानि सहोत्त्राशा ता सगे
त्स घन्तानि जुहोतितदिनि सवेन स्त्यपते इतिन था सवैराजस्त्यस्य स्वर्वा शानु होस्यथ
वाजपेयस्य अन्नेन तन्नमानि जुहोतीति ग्रह्णेग्भ्रा सर्वौषधं भवति। अपाः यमर्पः सर्वं वत्त
होषधं च त्रुषधीनां ग्राम्याः रण्यानां विकारा इति सर्वौषधां तं॥ वति वाजप्रसवायसा
धनामिति स्रुषं उत्तरं ततः सर्वं होत्ते नमेन दन्नेन ग्रीशा॥ नीतिवाक्य शेषे अन्न गृह्ण

ज

ज:

ज्ञ

देवभाः
श्रः ९६
२३ द्वा

श्रीनात्।तेषामेकमन्त्रमुद्दिश्य निकृन्तनपत्तनसाम[illegible]दुंबरेणाचमसेन जुहोति। तत्र संभ्रम
स्य सर्वाण्यपौदुंबरेणास्रुवेणा जुहोतीत्यनुवर्तते। चमसेसंभृत्येति कृतनपत्तनसामर्थ्या
नुः स्रुवेणातावद्धूयते। न च[illegible]प्यांकरणाभ्यां प्रयोजनं। अतः परिशेषाद्धारयो
ग्यत्वाच्चमसस्याधिकरणत्वं। तादृशएव सप्तदशीया निर्दिष्टो मसाधनापेक्षपात्रां
गस्यासंभवात्। ननु चैवं वाजप्रसवीयांतर्गतत्वादस्यार्थापि सर्वौषधेनौदुंबरेणाचस्रु
वेणाहोतव्यानि। नैव दोषः। सामान्येन सर्वौषधमुपन्यस्तं तदुदुंबरीयस्रुवचमसौ। ता
न्यवदद्धेषु आग्निकवाजपेयिकेषु विज्ञास्यंते। पार्थेषु तु नामधेयेनाप्यं हविः स्रु
वग्वाभ्यां स्यस्थालीवयामाणात्तद्विरोधान्नैतानि गृहीष्यंति। अतएव अत्रकारेणाप्येष
गेव पार्थानुस्वाप पश्चाद्वाजप्रसवीयानुक्तानि वाजप्रसवीयानीत्येतत्कर्मसमु
दायस्य स्य नामधेयं सप्तदशेतानि वाजपेयिकानि आग्निकान्यपि सप्तैव। अस्याभि
तायः प्रयोजनं अन्यतरविनाशेन स्येवाहुतिः। न सर्वेषामिति। तत्र सर्वौषधं चतुर्द
शानामपि साधारणं हविः वाजपेयिषु पुरु नामधेयाद्द्रष्ययसी अधिकानत्र चतुर्णा
मौदुंबरेपात्रेप आसिअपय ग्रासस्टरशानानाम्यावयतीति अतएव तदेवं वाज
पेयि कर्थ सप्त सर्वौषधचतुर्मुष्टिकानि प्रत्येकं षड्भागोपाकरणाद्वावांकाःसप्त
दोहः भरकं या आग्निकार्थे व सप्त सर्वैविधचतुर्मुष्टि कान्येव अतोत्रासंकार्थ

स्रु

शामः
२३

23]

क्रं भा, १

मेकस्मिन्नेव महत्यौदुंबरे चमसे संस्रुतान्पिष्ट्वादीनां मर्यादां [illegible] न्यादेकस्मि[illegible] न्नेवाज्ञ

येयिकार्थमप्ययसीसर्वौषधं च गृह्यन्ते। अपरास्मिंस्त्वाग्निकार्थे केवलं सर्वौषधमे

वेति। अथ वाजप्रसवीयस्य पाहार्ये कौमेलिख्यन्ते। सर्वे तु ह्रस्वाः। शास्त्राष्टहरणं प्रयुराकरणां

परिवासनं नीयपवेषः पवित्रबंधनं समानां षड्गृहाणां नामपाकरणं च[illegible]सनं ब्रह्मयज्ञ रु ५

मानयोरुपवेशनं ब्रह्मणस्तूष्णीमासनं संस्कारः प्रणीताप्रणयनं आसादनीयस्येव

परिस्तरणं पात्रासादनं पूर्णोग्निहोत्रहवणी स्रुव[illegible]शम्यादर्भसुपलौ पात्रीऽवल

ञ्जि तानि गाम्पारणानि सर्वधान्यानि पवित्रार्थः प्राज्यस्थाली आज्यं च उदकस्थाली

उदकं च वेदश्चोदाहरनचतुष्पानि संसादध्यादर्ये[illegible] हिरण्यं स्रुवो गुहू क्षेयमकूर्वाऽौ प ८

दुंबरश्च मसश्चतुरश्रः औदुंबरः स्रुवश्चा चतुरश्रमुष्कार एव योक्त्रं[illegible] नकुशाः परिध पू

यः कर्कमत्तेरस्मियात्रा कर्मोपयवर्गा वेति। नास्येषां तन्त्रः स्योपहितमात्रीकरणादिय

गृहेशाबन्तुर्मेक्षिकानिगद्यन्ते। शेषाभिमर्शनाय संचरे निधानां तं कुकुरहननं त्रु

षधानांपात्रामोप्याभिमंत्रणं। आज्यनिर्वापानंतरमुदकस्थाल्यामुदकस्याने

र्वापः वेदबंधः उपमष्टघाद्वृपरि हालनंत्याः समत्ता होहाः औषधानामेव हरणं आज्ञो

दकोपोरधिश्रयणं नयोरेव पर्यग्निकरणं दोहानां अपराण्यंस्थलेदृदैपरिकस्याज्ञ

रपरिग्रहः। एवं नानुमार्जनयोरभावः प्रोहरणपात्रासादनं स्मोरक्षहरणा न पा

ठ१ न्य१

देः भाः
अग्नाः १५
२४

तपोरवनेजनं पन्नीसंन[illegible]नाघम्मतरे हुताग्नं अन्वाधानं तत्रमुदकस्पोढामनप[illegible]ठे
तत्वा वेघामासादनोत्पवनावे हुताग्[illegible]नि ध्रुवायामेवचतुर्गृहीतमन्वहरणं ध्रुवे
दि बर्हिः ध्रा हुताग्नि दक्षिणतरणं तं समित्प्रस्तराहरणं आहवनीयकल्पनं नोल्मुकोद्दू
नं परिस्थितिपरिधानं स्ध्मपा[illegible]ततस्तम्भपयोराधानं आहवनीये हुताग्नं आज्यस्यावियेक्ष्यो
स्तरणं प्रस्तरस्तरणं ज्यु[illegible]मासाघोदं बरस्पन्दवस्पार्शदनंप्रस्तरएवततन्न्य[illegible]
तोध्रुवायाश्चा शालायांग[illegible]त्वम्ब मसमुपस्तीर्यपमसोनसाभि घारः होत्तमानुद्रु
सनं चतुर्वरेपात्रेमध्येपिथाद्युपायेनतिर्यगंतरं तत्वाएकस्मिन्नप्यपमे भागेदेकस्मा
त्पुरकस्पासिकः तत्रैसमानं मासकः ॐ वधानिविभज्याद्धानां दुग्धमध्ये प्रवापश्च
द्धो नामपरास्मिन्नागेकेवलानां एकमन्नं वर्जयित्वा तस्ययावज्जीवम भोजनसंक।
ल्पस्तस्मन्नमभोजनं संकल्पमहं यावज्जीवं नभोक्ष्य इति उभयत्रष्टपथ्य[illegible]।
[illegible]राहानं आज्यसक्ष्वास्या आसादनं सर्वो[illegible]धानं वै वमसस्ठानं सर्वालेभ अन्त्मा
लेभः तुदकस्पर्शः आहवनीयोपयवाजनं सर्वाघारः अग्निसंमार्गः निरूपणः सकृदु
होत्तेनं स्वयमाहेतिनि[illegible]वोत्तराघारः ध्रुवासमंजनं[illegible]ध्रुवातप्रचर्ग्रहो
ता ०पामुपविष्टस्यैवाज्यभागौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति ततः स्रुवेणनिधाय
स्यंउपहोत्वा ॐ इं वरे राजन्वेरो दकृद्रुधमिन्धसर्वधान्येभागरहितान्रहोत्वा।

तू५ 24 ७ म जी पक्वा राम २४

सप्तानां वाजपेयिकवाजप्रसवीयानां होमः तत्र वाजस्येमं प्रसव इति प्रथमामाहुतिं जु

होति वाजस्येमामिति द्वितीयां २ वाजस्यनु प्रसव इति तृतीयं ३ इदं प्रजापतय इति तिस

णां त्यागाः सोमं राजानमिति चतुर्थी इदं सोमायाग्नये आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः

ब्रह्मणो बृहस्पतये चेति त्यागः ४ अर्यमणामिति पंचमी इदमर्यम्णो बृहस्पतय इन्द्राय वा

चे विश्वेभ्यो देवेभ्यः सवित्रे वाग्निने च ५ अग्ने अच्छेति षष्ठी इदमग्नये ६ प्रनो यच्छत्वि

ति सप्तमी इदमर्यम्णो बृहस्पतये वाचे इन्द्राय चेति ७ ततः केवलैः सर्वधान्यैराग्नि

कानि सप्त वाजप्रसवीयानि जुहोति वाजस्यनु प्रसव इति प्रथमा इदमदित्यै सवित्रे

च १ विश्वे अद्येति द्वितीयं इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः २ वाजो नः सप्तेति तृतीया इदं वाजा

य ३ वाजो नो अद्येति चतुर्थी इदं वाजाय ४ वाजः पुरस्तादिति पंचमी इदं वा

जाय ५ सं मा सृजामीति षष्ठी इदमग्नये यपः पृथिव्यामिति सप्तमी इदमग्नय इति ७

(ब्र ५) ततः पवित्रप्रतिपत्तिः अग्निसंमार्गः ५ एनं अभ्युक्षपरिधिं जनेत्यालंभो इकालं

(प: ४) भो परिधिप्रहेः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति संस्रवाहुतिः धुरि निधानं विघालंभोदक

लंभो परिधिप्रहेपः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति संस्रवाहुतिः धुरि निधानं विघालंभः

वेद्यो विमोकः आवेदः स्वाराणां कर्कमतेवातायस्वाहेति समिष्टयजुर्होमः नान्यत्रा

हियायनमसे स्वाहेति बर्हिर्होमः प्रणीताविमोकः सर्वपात्राणि नयनं दिकर्मापवर्गौ

तस्याभावः शतसद्वियोक्तन्यायात् कर्कमते तु स्रुग्या आदित्रसलाग्भपस्थानीतं भव
नितत्र गार्हपत्यस्योपस्थानाभावः इति वाजप्रसवीयो न होतिः स्रुवं प्राश्य परिश्रि

देवभाः
श्रः ११
२५.

स्य त्स्य न्यञ्चक्ष्मा जिनमास्तीर्य पुष्करं द्विवषपःतत्त्वाभिषेकसामर्थ्या [illegible] रोदके वा वा — श्री १
ज येपि कानीति श्रुतेस्त्व आभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकाम श्रि स न्वारब्धो देवस्य त्वेति
कर्मापवर्गात्तेन होमसाधनमौदुम्बरं चषः कोरांत्क्त्वमाहवनीयं गौप्राश्य पश्चिम
ततः पुष्पाद्युत्तरं अग्निपुच्छाद् दक्षिणं स्या दक्षिणपरिश्रिस्स कूपरिश्रित्समीप एव तस्मि
न्न् पंच परिश्रित्संलग्नमेव प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्माजिनमास्तीर्य तत्र तस्मा जिने।
।स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानमभि स न्वारब्धोध्वर्युः पन तत्ता न्वारंभो देवस्य त्वेति
मंत्रेणातेन सर्वौषधशेषेणाभिषिच्यते किं सत्त्वा शेषपःतत्त्वा सर्वौषधशेषे कुस्तक
मास्सिच्य कृतत्वेनत्वं दनिषेक सामर्थ्यात् अभिषेकस्य द्रव्य असाध्यत्वात्केवलेन — ६
सर्वौषधशेषेणातद्संभवात्सामर्थ्याच्छेषे पामासेके तत्त्वा तेन सोदकेन शेषेणा
भिषेकः कर्त्तव्य इति श्रुवं पक्षः अपसिद्धान्तत्वाद्यते हीरोदकेवेति वा शब्दः सर्वपक्ष
।निरासार्थः नैव शेषे पामासेकः कार्यः पतः शेषमध्ये हीरोदके विधीयते एव कृतत्वा
ज येपि कानीति श्रुतेः अत्र वाजपेयपिकानि वाजप्रसवीयानीति स्थियते तत्रैव नाम
धेयात् हीरोदकेस्त एवं त्रिदुम्बरपात्रे यज्ञासिच्यपयपय अत्र नितो पएव प्रथमाः

रामः
२५.

संभरत्यथपयो यय थोपस्मारमन्त्रानाति अन्ते अथ प्रतर्स्त्ना सिश्रेशशोषेशाभिष
कस्याग्निष्ठेनेन तदन्यथानुपयस्योदकासेक इति सिद्धं अग्नौ कृत्वा थेन माभिषिंचती
ति पृसतस्यं तस्मात् अग्नौ कृत्वा थेनेन तस्येव परिशिष्टेनाभिषिंचत्यत्र तर्हं क्वच मनुष्या
स्यत्यत्सथैनं दक्षिणां बाहुमनुपर्याहृत्याभिषिंचतीति दक्षिणां बाहुमनुपर्याहृत्य
पृ दक्षिणा मा हृत्य यजमानस्य दक्षिणापार्श्वे स्थित्वैव यजमानमध्वर्युरभिषिंचतीति अ
त्यर्थः तथाथ्येनं तस्माजिनेऽभिषिंचति लोमतः उत्तरतः प्राचीनं ग्रीवं इति त
स्माजिनेव ब्रह्मवर्चसकामं तद् उत्तरतः पुच्छस्योत्तर लोमप्राचीनग्रीवमुपस्तृणात्यस्
षं परिश्रितः अथ यदेनमन्त्राद्यं मपिनेतिषं नमभिषिंचतीति अन्तत्वात् तस्माजि
नेनिष्कामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य वा भवति अथैनं तस्माजिनेऽभिषिंचतीति नि
मस्यास्तस्माजिनेव ब्रह्मवर्चसकाममिति च अतो निष्काममपि तस्माजिनेनैव तं
वित्यन्वाद्यमध्वर्युस्तस्य दक्षिणायां पार्श्वे वा स्थित्वाभिषिंचेदिति सिद्धं निषच्युभू
षुः मवित्रु मिश्रुर्बुभुषुः भूतिकामः एवंविधो यजमानः कृष्णाजिनेऽभिषिंचेन्न मिवि
नैनि [illegible] नं बुभूषं तदुत्तिग्रवरणात् भजतपविष्ठः भजः प्रासंभ तिकः श्यामानी
म्बरः सत्पविष्ठः तस्मातिनेऽआसीनोऽभिषिच्यते आसीनो भजमभिषिंचेदिति अ
नन्यात् वस्तवर्माशीपुरोथुः एष्ठि मिश्रुर्यजमानो बस्तचर्माशीवस्तो मलनजातस्य

देवभाः
भ्रा॥
२६

26

वर्मतस्य वसिष्ठिनोभिषिच्यते वस्ताजिने पुष्टिकाममभिषिंचेत् कृष्णाजिनेन ब्रह्मव
र्चसकाममिति निष्कृतत्वात् उभयोः पुष्टिब्रह्मवर्चसयोः यजमानं उभये अपि पुष्टिब्रह्मवर्चसं
च द्वयमपि वांछति स उभये पुष्टिब्रह्मवर्चसयोर्वस्ताजिनतल्पाजिनयोः स वसिष्ठिनोभिषिच्य
ते। सामर्थ्यात् हि न त्वराधर्यम् तावसिष्ठिनयोः अपि वैकल्पिकयोः न तस्माज्जिने स्थितः अप
रे ताबस्ताजिने इति उभयोः उभय काममिति निष्कृतेः ९ केहि होमातः एके आस्विनाः।
चिह्नस्य हिताहितो वसिष्ठितं यजमानमभिषिंचति नर्हे केहि हिता नाग्नेरभिषिंचं
नीति निष्कृतेः चिह्नितवाक्य एवं केचित् मध्य यजमानस्यापरं वसिष्ठितं यजमानमभिषिंचं
नीति निष्कृतेः तं आहवनीय उरे केभि विचंति प्राश्य चमसमभिहुत्वा यस्ताहुतीः षड्ढुतीनिप्रा
ति मंत्रं अभि ये कानंतरं तमो हुत्वा यं चमसमाहवनीये प्राश्या हवनीयाग्नौ पूहि
प्यरूर्ध्वं पार्श्वे संस्कृते तेनैवाज्येन हुत्वा यस्ताहुतीः षड्ढुतिः प्रत्ति मंत्रं षड्ढुर्यानि जुहोति
संस्कृहोतेः अत्रतं चमसमनु प्राश्य नीति निष्कृतत्वात् प्राश्य चमसमनि तस्य कौतवे मध्ये
पार्श्वानामभिषिंचतीति निष्कृतस्य षड्ढुतस्ताजुहोति षड्ढुर्यदिशा हि ति निष्कृतत्वात्
दाश्याज्जुहोतीं विग्राहं जुहोत्यृतनाषाडिति प्राति स्वाहाकारे ठः हाष्टुमंत्रो वा क्व
तांताः स्वर्वः सर्वमंत्राः पार्श्व होमानंतानं तस्मादेषां सर्वसंस्कृनाहाज्याधादश्यादे
नेग होत्यानेवं विग्राहं विगृह्य विभज्य विभज्य नस्पदादशो कृनाषाडिति पा

स्था

स्था

ताः
२६

द्वे

मेति व्याहृतिभिः द्वादशाभिर्मंत्रैः प्रति[स्वा]हाकारे हापूर्भतो हाबुभ्रत इत्येवं संज्ञा
व्याहुतीर्जुहोति तिषु सताषाडित्यादिषु द्वादशसु मंत्रेषु पदस्मा इत्यतिषक्तेषु प
ठितेषु सर्वः सर्वो मंत्रो वाक्ष्याहांतः तस्मै स्वाहा वाडित्यादिषु [illegible]
इत्यतिषक्तेषु पठितेषु सर्वः सर्वो मंत्रो वाक्ष्यांतः तस्मै स्वाहा वाडित्येवमंतो भव
ति यच्चरक्तनाम्नः स्वाहेति स्वाहाकारां अकारांत एव अपातो हाबुर्भतो जुहोतीति ५५
कृ प्र[illegible] स्यादन्येन षडशग्रहीतेन तान द्वादशैवाहुतयो भवंतीति कृतत्वात् ना१ना
एव षट्शग्रहीतेनैकेन षडशाहुतयो भवंति न षड्गाह्रहीतेनैकाहुतिरित्यर्थः
न पूर्णां धर्वा [illegible]होम्याज्जुहोति मिथुनानि जुहोति पुरुषे सर्वस्मिन् जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः १
कस्मात् पुरुषे सज्जुहोति बह्वीभ्य एव स्त्रीभ्यः [illegible]भाभ्यां वषट्कारे हा वस्वाहाकारेणाव
पुरुषे सज्जुहोति स्वाहाकारेणाव स्त्रीभ्य इति कृतानाषा[illegible] तथा मंत्रिकृततत्वात् अत्र स ८
हितास मा म्नाये स्त्रीलिंगपुल्लिंगपदयुक्तानां मंत्राणां मिश्रितपठितानां विभा
गः कार्यः पुंसे सर्वस्मै जुहोति अथ स्त्रीभ्य इति क्रमेणाहोमविधानात् तत्र मंत्रे
षानि पुल्लिंगानि सनदू इंद्र[illegible] तन्त्रं यान्तु तस्मै स्वाहा वाडित्या वमादीनि तानि व
व्यवहितपठितानि अपि अपसव्यपठितत्वात् सर्वो मंत्रः संपाद्यः स्त्रीलिंगानि च तस्मै ष
धयेत्यै स्वाहेत्यादिनि [illegible] ब्यो[illegible] मंत्रे पठितस्यानो[illegible] वंप्रयो

कृ

गं स न ऋताषाड् ऋतधामाग्निर्गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् इति

र्वीमं त्रं इदमृताषाहे ऋतधाम्नेग्नये गंधर्वाय १ तस्यौषधयोप्सरसो ऊर्जो नाम

ताभ्यः स्वाहेति द्वितीयः इदमोषधिभ्योप्सरोभ्य ऊर्ग्भ्यः २ संहितो विश्वसामि

त्यादिषु सर्वत्रैवं विभागः ३ इदं संहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गंधर्वाय ३

इदं मरीचिभ्योप्सरोभ्य आयुभ्यः ४ इदं सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चंद्रमसे गंध

र्वाय ५ इदं नक्षत्रेभ्योप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यः ६ इदमिषिराय विश्वव्यचसे वाता

य गंधर्वाय ७ इदमद्भ्योप्सरोभ्यो मुद्भ्यः ८ इदं भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गंधर्वा

य ९ इदं दक्षिणाभ्योप्सरोभ्यः स्तावेभ्यः १० इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गं

धर्वाय ११ इदमृक्सामभ्योप्सरोभ्य एष्टिभ्यः १२ इति क्रमेण त्यागाः पंचगृहीतं

चरुस्थालीस्थमाहवनीयं धीयमानोयेयस्तत्वः सनो भुवनस्येति राष्ट्रभृद्धोमा

नंतरमध्वर्युः पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्संगृहीतं हुत्वा आहवनीयमध्ये आह

वनीयस्योपरि समीप एव केन वितस्ति प्रस्थादिना धीयमानो धार्यमाणोस्य

गिरसि तद्द्वयं पंचगृहीतं चकाराद्धिताहविर्गृहीत्वा विभज्य पंच भागं पंच भा

गं पंचसु तत्वाञ्जुहोति सनो भुवनस्येति मंत्रेण अयमेव मंत्रः पंचस्वपि नितिषु अथ

स्थाली र्घत जुहोतीति मत्स्याऽपोनं पंचमीगृहीतेन ताऽपयेवाहुतयो भवतीति

देवभाः २०

27

स्तावाभ्यः

रामः २०

त

क्रतेः तत एव यं चारुं यामवंति नयत्स्याज्जुतीयं चरुं हीतमित्यर्थः श्रीर्भतः उपरिधा
र्यमाहोसम्पेनेन मंत्रेहोतिवक्रान्त्वात इदंप्रजायतयद्गतिम्पागः प्रदक्षिहार्ठः एष्वी
ऽपरिहारः प्रतिहोमंप्रदक्षिहारं ष्वनीऽस्यपरिहारः कर्तव्यः सर्वतः परिहारमिति क्र
तेत्वा सर्वतः सर्वासुदिक्षु परिहारं परिहृत्य परिहृत्य परिहारीयपरिहारो येति क्रत
र्थः इ्षाग्रयोः परियत्रयुगस्य बंधनं क्रियते तेन इष्यस्याग्रिरध्वर्युस्पृश्यते नोऽवष्वयसो
पस्त्र धान्याघा वयनस्थानं पाश्चात्यो भागइत्यर्थः अत्र प्रतीहोमं प्रदक्षिहारं नोऽस
परिहरणं क्रियते ष्याशिरस्त्वाहवनीयान्तः परिघनमेवऽनोऽस्य प्रदक्षिणानय
नेनतन्नहि स्रुवं क्रियते तत्र प्रथममध्वर्युराहवनीयस्मात्मध्यान्प्राक्स्रुवसनुपवि
ष्टः आहवनीयस्योपरि समयिकेन विधियमारोपयाभिरसि पंचगृहीतमपंचमां
शं जुहोति ततः प्रतिप्रस्थाता द्योर्ष्वनोऽप्राच्याः सकाशात्प्रदक्षिणां दक्षिणानोन

६ येति तथा तत्रैष्यांशिरस्त्रे स्रुवं संपद्यते तत्राध्वर्युरुत्तरतो दक्षिणा स्रुवसनुपवि मे

ष्टः ष्याशिरसि जुहोति ततो नोऽप्रदक्षिणांष्वान्नीत्वाशिरः प्राक्स्रुवं कुर्वति अ
ध्वर्युः पुरस्तात्कृत्वाप्रत्यक्स्रुवो जुहोति ततो नोऽस्यात्नस्ततो नयने नरः ष्याशिरो दक्षि
णाम् स्रुवं कुर्वंति अध्वर्युः प्राच्याः सकाशात्प्रदक्षिणां प्रत्यागत्य दक्षिणासा मुदक्स्रु
वसुपविष्टोर ष्याशिरसि जुहोति ततं प्रदक्षिणां ष्वनोऽप्राच्यां नीत्वाशिरः पुनरत्र

देवभाः
अ॰ ५१
२८

मुखंकुर्वन्ति अध्वर्युः पश्चादागत्य प्राङ्मुखस्तथाविष्टः प्रत्यङ्मुखस्य पश्चि
रसि गृहीत्वा जुहोति सर्वतोमेषु तेनो भुवनस्येत्य यमेव यमं न ऽङ्गं प्रजायतेय
इति त्यागवृत्तोपहोतानुमारु पुरुषाकृतिवदा अथवा पुरुषाकृतिवतान्।
पत्नीयस्यापरिहारः यदि तेन यनं भवति न प्रदक्षिणां अध्वर्युरभिमुखोर
थ्याग्निः रथ्याग्निर द्वितीये द्वितीये कवयन्नं स्ववोऽनय है अग्निस्मिन्नपहैवाध्वर्युः र

शिर
॥:

थाग्नि हि अभिमुखो रथ्य[illegible] समुख एवायविष्टो जुहोति पंचस्वपि होमेषु त
थैव प्राग्दक्षिणं पुरुषाकृतिवत्नीरुपविष्टा एवं चैवं प्रथमं पश्चात्प्राङ्मुखं शि
र अग्नाहवनीयस्योपरि धारयंति ततो नीडस्योत्तरतो नयनेन दक्षिणामुखं। ततो नीड
स्य प्रदक्षिणां याम्यां नयनेन प्रत्यङ्मुखं ततो प्रदक्षिणां प्रदक्षिणा ततो नीडनय
नेनोदङ्मुखं ततः प्रत्यागत्य पश्चान्नीडस्य नयनेन प्राङ्मुखं शिरो धारयंतीति सर्व
त्रयोऽयं अध्वर्युः सर्वत्र रथ्याग्निरसोऽभिमुख उपविष्टो जुहोति पुरस्तात्। दक्षिणतः
पश्चादुत्तरतः पुनः पुरस्ताच्च प्रदक्षिणामेव गत्वा गत्वा वातहोमां जुहोत्यंजलिना
हत्य पुरस्ताद् दक्षिणे रथोदक्षिणास्याध्वर्युरन्तर नत्वा रथ्यां दक्षिणातो दक्षिणाग्र
मुखैः समुद्रोऽसीति प्रतिमंत्रं रथ्याग्निरसि पंचगृहीत होमानंतरमध्वर्युस्तमेवरथ
मग्नेरुत्तरतो नीत्वा दक्षिणतो वेदिमध्य एव प्राङ्मुखं युगयोक्त्रादि सहितमवस्थाप्य

राम
२९

28

नयुगस्यवह्नामाशोषुस्थानेषु त्रीन्वातहोमान्वायोर्होमान्जुहोति समुद्रोसि
नभस्वानित्येतिसृभिः त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं जुहोति रथयुगस्य दक्षिणास्यं धुरि अ-
धः धूः समापयस्वाधस्तात् अभ्यादि योजनस्थाने प्रथमं जुहोति समुद्रोसीति किं-
तत्वा बहिर्वेदेः सकाशात्मृञ्जलिना पाणिहृदयसंपुटेन वातमाहृत्यानायात पावद्धि
र्वेदेर्वातततो नरस्यां दक्षिणांजलिना वायुमाहृत्यो तरस्यां धुरि अधः धूः समापयस्वा-
धस्ताद्द्वितीयं जुहोति माद्धतोसीति ततो दक्षिणतो दक्षिणास्यादिशो बहिर्वेदेर्वेदेः स-
काशात् अञ्जलिना वातमाहृत्य द[illegible]णाप्रवेः स्थानेषु गस्य धुरि अधस्ताज्जुहो-
ति अवस्यूरसिति दक्षवायवद्धत्ति त्रिष्वपि त्यागः अथ वातहोमान् जुहोतीति प्रकृत्य
बर्हिषनाग्निमारुतिति बहिर्वेदेः अञ्जलिनाहृत्याहाकारेहान् जुहोति ह्यधोधोधुरमिति समु-
द्रासि तिस्रिभिर्जुहोतीति चकारवगात् योक्रपरिहरणं च सर्वत्र होमानन्तरमेव सर्वत्र
त्रिष्वपि होमेषु योक्रपरिहरणं योक्त्रेणानस्य कृतस्य वातस्याधस्थानीयस्य योक्त्रं
करोतीत्यर्थः वातहोमैर्युनक्ति त्रिभिर्युनक्ति अधोधोधोधुरमधोयोद्धि धुरं योगंपु-
ञ्जंति स्ताभ्यां स्तोभ्यां ह्रियोग्यं पुंजंति विपरिक्रामं विपरिक्रामति ह्रियोग्यं पुंजंति स
हे हिणायुग्यमे वानेयुनक्ति पसमायुग्यमथ दक्षिणाप्रष्टि मितिम्बर तत्वात् पदेव वात
होमान् जुहोमेतमेवैतद्यं युनक्तीति वपुरस्याधर्यो सायमपहरणं तमेवं वातहोमैर्युनक्तिं

दे॰भा॰
अ॰ १८ ॥क्षि
२९

२९

प्रग्रहो ग्न्योर्द्धमुत्पाद्य यजमानमुत्पात्र अध्वर्योरावसथ्यं अध्वर्योः स्वकीयनिवासगृहं प्र
निहरणां कुर्वन्ति अध्वर्युगृहे प्रापयन्तीत्यर्थः तमुपर्यैव हरन्त्याध्वर्योरावसथ्यादुप दोष
इति श्रुतत्वात् । उपर्यैव तत्स्यादित्तिमेव [illegible] तमेव वनयन्तीत्यर्थः दक्षिणाकाले ध्वर्यवे
ददाति तमेवं पुनः रथं मुत्वा दक्षिणाकाले माध्यन्दिने सवने अध्वर्यवे ददातीत्तमध्वर्य
वे ददाति स हि तेन करोति तं गृहदक्षिणां नाकले नुदि श्रुतिरिति श्रुतत्वात् अश्वाश्च बहुवच
नाच्चीनुग्रत्य ह्वानमानमश्वान् अश्व दक्षिणाकाले [illegible] र्यवे ददाति वाहनं तु दद्यात् पुत्रेन भुक्त
माइति श्रुतत्वात् वायुनैव्यो नेनेति वाहनं अश्वयोः रश्मपदिति नु दद्याद्देवा ध्वर्यवइति
श्रुतत्वात् नवजुहोतियासेइतिप्रतिमंत्रं ततः सर्वसंस्कारे वा मानस न सतत स्रुचं जुहू
गृहीत्वा त्वाय त्वे अग्ने स्तर्प इति प्रतिमंत्रमानि प्रणीते नवाज्याहुतीर्जुहोति अथ पू
र्णाहुतीर्जुहोति यास्ते अग्ने इति अथ वाहरीर्जुहोति तन्त्वा यामीति अथ क्रोश्वमेध
धयोः संततीर्जुहोतीति स्वर्ण घर्म इत्यादि श्रुतेः तच्चाम्नानमिदमग्न यइति स्मागा
गुण्यास्तत्त्वा यामीत्य प्याइदं वद्दणायेति जानन्ब्राह्मणोक्ता जुहुयाद्दशाखान्तरी
यब्राह्मणोक्ता आहुतीर्जानन् विद्वान् अत्रावसरे एव विकल्पेन जुहुयात् अथ पानश्रा
ऊनीनामेवावयनस्य यां कांच ब्राह्मणावतीमाहुतीं विद्यात्तामेतन्मिन्काले स्वःपासामा
न्काले जुहुयादिति तत्र स नकुयान्नेदनिरेचयानीति सर्वे जुहुयाद्देवेति श्रुतेर्विहि

२
ध
राम:
२९

प्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः यासामाहुतीनामेकस्मिन्विधौ प्राप्तानां निधानं तासां प्रस्ताव
न्यो नव्याप्तानां संबंधमात्रादेवेति पितृभूतिः वैसनावसरे पुनस्तनपुरुषस्य पर्थमिदमाह हविर्द्धा
निप्रक्षालनाद्याग्नीध्रालंभनान्तत्वाद्धिष्ण्याभ्यर्चनोपवकान्नोकं पृणाभिश्चाध्वर्युः स त
ङ्क्तास्तिष्ठामुष्यमुष्यहविर्द्धानप्रक्षालनादिहविर्द्धाने स्थापयति पश्चामुभयतो ग्रह
ग्पंतेष्वहालिति प्राचीडत्पत्तस्मान्महार्चीहरभ्यांग्नीध्रालंभनान्तमग्नीनुहस्यवैश्व
देवमसीति निचितमभिमर्शनं तंपातंतंज्योतिषेमिकं कर्म कृत्वा ततो धिष्ण्यान्मू
र्वैन्मुष्यन्मुष्यज्योति होमवदेवप्रथमं तेषां निवापं कृत्वा तत्वा ततस्तानेव धिष्ण्या
श्चोकंपृणाभिरिष्टकाभिश्चिनोति कीदृशान्धिष्ण्यान् वत्रुः स्फ्कीन् चतुः कोणान्
पुनः कीदृशान् अप्रवेषकान् अप्रवेष्टुं षकायेषां ते अप्रवेषकास्तान् पुनः कीदृशान्
तिरश्चः तिर्यक्प्रस्तारान् एकचितिकानित्यर्थः न नूयर्थं यदि चयने नोर्ध्वान् पंचचिति
कान् लोकंपृणाभिरिति तद्धर्मेणाचयनप्राप्तधर्मनुक्षेत्र पयुत्वेत्याधिष्ण्यानां काले
धिष्ण्यानिवपत्यग्नये परेतेपक्वात्वा अग्नीनेवैतत्त्विनोति नत्वापंचचितिकानेवम
ॐ त्येकचितिकादूतरे [illegible] मेतं चिनोति तिरश्चा इत्यादि उभाभ्यां पाद्युष्मत्वाच लोकंपृणाया
थे तं चिनोति लोकंपृणायेवेमान् तथान्ने भयं धिष्णो न्यधरस्यानाऽनेश्वाधरस्य पूर्वार्द्ध
याग्नेस्तस्माक्रोवं धुर्यं पमिवाधाराधिष्ण्यं निवपति तं तं चिनोत्याग्नीध्रीयं प्रथमं चिनो

देवभाः
अ॰ १२
३०

30

स्याग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोतीत्यर्थः हि प्रथमं निपतति दक्षिणातश्चतुःस्रक्तिः सा न स्रक्त्या स्रक्तौ बंधु
रात् स्मिन्नष्टाविष्टकानुपदधाति तेनैतद्भक्तत्वात् अष्टाविष्टका चिनोति इति चाकुर्द्धं मेनोदि
त्यदि यमर्थः एतमाहवनीयाग्निमुत्तराधराभिर्विभिरद्धैर्विचिनोतीति श्रुतः तस्यान्
पार्श्वेना एवं तेष्विष्टकानुपदधाति नोत्तराधराः इत्यर्थः पंचमेवेति पंचमे वाक्यात् प्रकारो
त्ताधिकृत्यं निवपति तस्यानीमेव तं तं चिनेति न सर्वास्वनुष्यत ततः सर्वाग्निचिनोतिः एवमा
श्रमाया ग्नीध्रीये आग्नीध्रीये पुरीषं निवापानंतरं एवमप्रमोचोपधेयः कुपरिष्टेष्टकाना
मुपरीति निपातिका मध्यभागे पादभागाईं पद्मयोर्मध्ये श्रमात इति तनुसहैवोपधेति द
र्त्रे स्वामिनः युक्तमेतत्सा तिरश्चः स्तरानित्यनेनोपर्युपरि चयनस्य निषेधात् यः सर्वमा
ग्नीध्रे दक्षिणातः प्रथमा समीपेनुपधायष्टकां चि[illegible] पिनोत्तरस एवं हो पधेयः आ
ग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोतीति आग्नीध्रीयं प्रत्येतस्मिन्नष्टाविष्टकानुपदधाति नासा
मष्टमाः प्राग्नीनानमङ्गतिभक्तत्वात् सतन्मंत्रवचनं आग्नीध्रीये अष्टासिष्टकासु
हितासु सतेष्टकचारमेवलोकं पृणेति मंत्रवचनं मंत्रोच्चारणं भवन्ति चयनप्रकारस्तु
सर्वाधिष्ण्यानां दक्षिणातताधि स्नासु नवमादभाग लोकाद्यस्यां कं दिकायं क्रमरावेति
नेहोव्यनेपस्याधिष्ण्यस्यानिवापो यदि श्रुत्वेन विहितः तद्धिष्ण्यचयनमपि तद्दिष्टुत्वैने
वकर्त्तव्यमिति निषतीयते आग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति तिर्यगुदीचं निवपति दक्षिणा

कृ

स्या॰

रामः
३०

नइइद्ध्रुः ।। सीन इति शंकतो इष्टत्वात् । अतः प्रथमगुरुत्वो होत्रधिष्ण्यं दक्षिणां गुरुत्वो मार्जा
लीयमित्तरानुदग्गुरुत्वश्च इति सिद्धं होत्रीये त्रिरेकाविंशत्या होत्रीये धिष्ण्ये एकविं
शत्या लोकं पृणामिच्छ्रयनं कार्यं एकविंशत्या त्रिंशत् होत्रीयं पदधाति तन्निष्कृतत्वात् त्रि
र्मंत्रवचनं लोकं पृणाति मंत्रस्य त्रिः पठनं कर्तव्यं द्विदेशामुदगामुत्तरत एकश्यामिति तान्य
स्मिन्स्थाप्येवमेव ब्राह्मणाच्छंसि धिष्ण्ये काद्यामनु ब्राह्मणाच्छंसि धिष्ण्ये एकादशामि
ष्टकाः । द्विर्वचनं अभिमंत्रणं तासां इनं च द्विर्वचनं अभिमंत्रणं सा इनं च द्विर्भवतीत्यर्थः
प्रथमं दक्षामुत्तरत एकस्यामिति एकादशाब्राह्मणाच्छंसि स्य इति निष्कृतत्वात् एकादशाद
शापि तु ऋषे [illegible] र्जालीये मार्जालीये [illegible] ष्टकानुपदधाति षण्मार्जालीय इति निष्कृत
त्वात् अत्रापि स[illegible]देव मंत्रवचनं इतरेषु चतुर्थ्यावषावेव ष्टकानुपधेयाः अष्टावष्टा
वितरेषु धिष्ण्येषु इतः यावद्दिष्टकं परिश्रितः परिनिधाय पुरीषं वपति । यावत्य इष्टका याव
दिष्टकं यस्मिं धिष्ण्ये यावत्य इष्टकाः उपहितास्तस्मिन् तावतीः परिश्रितः परिनिदध्या
त्परिहिता भूमावेव स्थापयति न निखनति तेन होत्रधि[illegible] एकविंशतिः ब्राह्मणाच्छंस्ये
एकादश मार्जालीये षट् इतरेषु पंचसु अष्टाविति एवं क्रमेण आग्नीध्रीयादिश्वसु धिष्ण्ये
ष्विष्टकानुक्रमेण परिश्रितः परिनिधाय ततः सर्वेषु क्रमेणानुपुरीषस्य सरणाम होत्रे निवपनं क
र्तेव्यं तन्त्वया त्वा लाहह मस्मयैनां परिश्रि[illegible] परिश्रयति सर्वेषु धिष्ण्येषु निधातिनिबावेयाव

देवभाः
अ. १५
३१

न्यपशुवपयजुश्चान्यस्तावन्तः पशिभिरनवृत्तिरुक्तत्वात् तथा अग्नेयेषु पुरोडाशेषु निर्वपतितस्योक्तो
बंधुस्तुं सीमितिवक्ष्यतत्वात् अथ प्रथमं सर्वेषां च यत्नं ततः सर्वेषु परिदिष्टेनापरिनिधा
नं ततः सर्वेषु पुरोडाशनिर्वाप इति एवं क्रमेणोक्तत्वात् वैतनावसरे प्रातस्तानुष्टानं पर्यमाह
अनुदेशाया पुरोडाशहविषः तंतभिषेचनीयवत् अथ प्रथमं पंचम्याः सप्तचैयस्क्रानेसं
वसरो सोमाभिमर्शनं आतिरिक्तेषु कानां अभित्वोत्कोरस्थायनं ततोनुदेशादि सरोद्धारं
सर्वेशातिषं ननुदिशति। त्येतस्मा दास्मात्पुरोडाशहवि[illegible] ततः अग्नीषोमीयपशुपु
रोडाशहविषः तत्पर्यंतं अभिषेचनीयवत् राजसूयांतर्गताभिषेचनीयसोमस्येवक
र्म भवति तत्र ह्यग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदेवसूर्द्विनिर्वापादि सवितान्वे।
त्येवमत्रप्युक्तमास्ति न ह्यभायेवमतिदेशः अथापि तथोक्तत्वात् अथाग्नीषो
मीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशाम वे षीनिर्वपति पंच भवंती त्येवं पंच[illegible] भवंतीत्ये
वं पंच हवींष्काणिधि मुक्तान्त पकुदेशहविषमेवैतानि धिं निर्वपे सा सर्वत्तो मास
र्वतो मासर्वा। होष्ठं हार्ठः सोन्यादिनाहश्चहविष्कांवेषि मुक्तान्तत्वे देवसूमेत्येवा
कादेशात् हवींषि हंनिरात्त मदेव सूहविषामेव नियमेन विधानात् तथानांवेदि
नाम्नो भवंत्यष्टौष्टो भवंति उभयानि निर्वपत्यध्वरस्य चाग्नेश्चाध्वरस्य सर्वमथाग्ने
स्तस्यौक्तोवं धुष्टदेः पशुपुरोडाशो भवत्युपरष्ट देवतानीषिष्टिवीनुबूहिप्रेष्येति पशुप

क्र६
च

राम
३१

होगाश्मस्यानुब्रूहि यजेत्यनेनैषामिष्टिरिति समानः स्विष्टकृत्समानीडेळादेवताभवंत्यस
मवर्हितत्वं स्विष्टकृतत्वेनैकं सर्वामिष्टिं केशाभिम॰ शान्तिसविताब्वासवानां स्वता
मेषवोमीराज्ञासोमोस्माकंब्राह्मणानां राजेतिप्रकृतत्वान्नः अग्न्याग्नेयोमीयस्य
स्योदेयमर्थः दिशामवेष्टीराज्ञेयादयः पंचवित्सामागाम्ताग्निर्वपति दिशएवदिग्भूय
एवएषोग्निः तस्मोदिग्भ्यएतानिहवींषिनिर्वपतितंसर्वाद्ध्यासादयतितंदिशा
द्धा आसादयति इत्यादिनाआसादनमात्रसंबंधेनैवता एवतात्याग्नेयादीनिहवीं
षिनिर्वपतीत्याह पंचतानिहवींषि भवंतितत्क्रः दशाहविषमेवैष्टिं निर्वपेन्नावे
ष्टीरित्येवशब्दः ततश्च दशहविषो वेष्टानां च विकल्पोत्र गम्यते एतां सर्वाग्निहिता
मित्तेमंत्रवाक्ये संनिहितां अग्नयेगायत्रायत्रिवृते राथंतरायाष्टाकपाल इतिसास
र्वेस्तोमास्त्रिवृत्तेपंचदशायेत्यवंदेवताविशेषणाभृताः सर्वेस्तोमास्तस्मात्सतीत्यभि
प्रायः एवंसर्वस्याराथंतरायवार्हतायेत्यादिषुषसंबंधात् सर्वाशिर्षहांसिगाय
त्रायेत्यादिसंबंधात् सर्वादिशः सर्वतत्तत्वड्इति गायत्र्यादिसाहचर्याद्विदिशात्व
श्वामाभक्तायममभिप्रायः प्राचीमारोहगायत्रीत्वावतुरथंतरंसामत्रिवृत्स्तोमोव
संतत्तनुरित्यादिवचनात्साहचर्यं सर्वं वेनद्यंथित्यग्निः महाविभक्तित्वात्तत्रैतं
हविषादेवतांकरोतिनियदग्नाहीन्पजातिरशभवंतीत्यादिस्रुगमांशास्त्रायनेवि

श२

देवभाः अक्र १९ ३२

शेषः अग्नये वासंतिकाय गायत्राय त्रिवृते राथंतरायेन्द्राय ग्रैष्माय त्रैष्टुभाय पंचद
शाय बार्हताय विश्वेभ्यो देवेभ्यो वार्षिकेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो मित्राव
रुणाभ्यां शारदाभ्यां आनुष्टुभाभ्यां एकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां बृहस्पतये हैमंतिकाय पां
क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय सवित्रे शैशिराय अतिछंदसाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय अनुम
तये वैश्वानराय कायाहितये विष्णुपन्याइति ततो देवस्नानमेवेति ततो रात्रौ निया
नेनावि शेषसार्थः तत्र देवस्नानमेवेतानि राजसूयप्रकरणोक्तानि सवित्रसम्प्रस
वाय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तान्यादीनि निर्वपेत् एवं शक्रान्तदशहविषं नाघ
वेष्टीति तितनद्धेतैः सह सर्वेषां विकल्पः सिद्धो भवति अथ षौमध्वं ततोस्येव मंत्रं प्रसन्नं
तहाकुर्वैत्तानीति एतानि द कवं स्वीविसर्जनीय वं पंचदशवानिर्वपेदित्याहुः ने
दतिरिच यानीति । विनाप्येतैः कर्मसिद्धोसत्याम तिरिच्यंते एतानीत्यभिप्रायः तानि
वैनिर्वैनिर्वपेद्देवेति विकृतप्रतिषिद्धवाद्विकल्पः येषु मन्यते अवेषे दशहविषां
च प्रतिषेधः स्मेत सर्वदेवहविषां पुरोसार्थमुपमस्तं न तद्धिकल्पः ये त्वधान्नाय
प्रतिषेधायेवेति तेषां देवसूहवीविनिस्थानि भवंति तत्र अकारस्यापि यानुदेशाद्या
पुरोडाशाभिघसंततोभिषेचनीयवदिति क्रवं ताय मेवाभिप्रायो गम्यते कामेभ्यो वा
एतानि निरूप्यंत इति युवान्विनाप्येतैः सिद्धिं दर्शयति अथ द्वादशस्य पक्षपुरोडाशांते

दाभः ३२

दैवतिः अग्नेरेतानि हवींषि यस्मादेतानीति तस्मादेतांश्चैतानि समानामानां स्विष्टकृत्
तस बहुत्वपक्षिकः यदि हि प्राधान्यार्थिकः स्यात् ततः पौरोडाशिको निर्गुणः स्यात् अपि
तु वचनासाधारणामन्वहं नामनुरोधेन सगुणाः स्यात् तथा चाभिषेचनीये पठ्यते
अथाहाग्नये स्विष्टकृतेनुब्रूहि माध्यंदिनानां प्रेष्य प्रैषः काहवानां गुप्तप्रैषः सगु
णास्तु भयेषामपि समानी ऽयाज्या सोवानूघते दृष्टाः प्रधानदेवता भवंति अग्रसमव
हितं हविः स्विष्टकृते अथैतस्मिन्काले एवं यजमानं सर्वाभिषेकेणाभिजातुयेसह
शभिर ... र्यो विशेषकस्तस्मादयं सर्वाभिधिकः अभिषेकमिमाहीमं चः सवितान्वा
सवानामिस्वयमादिनोनाभिमशतिह ... ता वाहो सर्वाभिषेकवचनाद्वास्यमंत्र
स्यविधं तौयहितोनसकलो मंत्रः सकलस्तु प्रयोज्यः अत्र एष भवो मा राजेत्यस्य
पुनः पाठो ब्राह्मणादियजमानस्यापि लिंगस्यापि यथा ... तस्यैव प्रयोगार्थः यस्मा
श्व जातेहराजा भवतीत्यादेब्रा ... णस्या संभवात् अग्निषोजनं प्रातरनुवाकमुपाक
रिष्यन्परिधानालभ्य यथा सर्वमग्निं युनज्मीति प्रस्य च प्रातरनुवाकमुपाकर
णात्स्वाकयथापूर्वमुपधानं क्रमेणाग्निं युनज्मीति प्रस्य वं परिधानात्भ्योपस्यपा
ग्नियोजनं करोति प्रस्य च ... कैकं पर्वा एवै ... मिन्ध्यः अपर्यु तः प्रातरनुवा
करिष्यन्नग्निं युनज्मीति प्रस्य परिधाषु युनक्ति समध्यं मे परिधिमुपस्थापे

देवभाः
अ: १९
३३

नव यजुर्जपत्याग्निं युनज्मीति अथ पत्न्या हि होतृमो नेअयोक्तेऽदुङ्क्ते इति त्रिवृतं नक्ती
निश्रून त्वान अग्नि माहते तेसात्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिषंध्यादि वोमन्ईति य
स्तं व परिधिषंध्यादि हि होतारयोः परिधिसंध्या तं व हापयाहिपंतस्यो पाकरणा
तन्त्राकादि वामन्ईति दाभ्यां यज्ञस्यैवं परिधिषंध्यादि हि होता तरयोः परिधिसंध्या
पस्य ययेतयज्ञुर्वा जपतितत्पादे यजुंषीत्रामपरिधीननु विभवतोरि वो ... सिष
ध्विध्यानाभिहितिदिहि हेतां विश्वस्य मन्ईनाधितिष्ठसि श्रितऽस्मुत्तरे दाभ्यांविमुंच
ती ति वश्रूत त्वात् मानवकल्पचविशेषः अग्नि ह्वा मयममस्मानुन्नीय दिवामन्ई
न्नाधितिष्ठसि श्रितऽस्मुत्तरदाभ्यांविमुंचतीति मित्य मम नतो ध्यामाग्निसं मशाती
ति प्रायश्चित्तीये तिस्त्रेषु स्कोऽदयनीयेविमोकमे के ९ के शाखिनः प्रायश्चित्तीयेतिस
त्रेग्निषु स्कान्तस्यमुत्तमस्याग्नेरुदयनीयेविमोकं कुर्वंतितर्हि हे कप्रायश्चित्तीयस्व
तिस्त्रेषु जंनुदयनीयेविमुंचतीति निश्रूतत्वात् अथास्मिन्नहे यस्य हं तस्य व पुस्याद्
पधयोमवंति तर्हि हे के प्रायश्चित्तीयस्त्वेति अंस्य हानिवपरिधानुप्रहरणं अपरेनुस्य
प्रन्यहंज्यायो जनं विमोचनं ... र्वंति तस्मात्स्तर हे व पुन्याशस्त्र हविं मुंचे तितअ
वशात् अध्वरसमिष्टयजुरंतरुष्टोपहरति प्रत्येवमपरे अध्वरसमिष्टयजुर्होविस
मोष्टयजुर्हि विसमिन्दुहाण्डस्या हीनिनयतदृतेतेषां होमानेंतदंनेवं ... अशा वेयपत्र

रामः
३३

स्र

इति चाभ्यांप्र[illegible]व मयारे अग्नीके समिद्ध पञ्चषीन्‌ होति तेवाऽ तेन वयज्ञा नवैना
नि समिद्ध यजूंषि इति यत्न्यो भयानि जुहोत्यध्वरस्य वाग्नेश्चाध्वरस्या हवींषि या
ग्ने स्तस्यो को वं षु दै अग्नेर्जुहोति इ वाय सोम[illegible]भिति होऽग्नि राकुनः विपर्युत
इति नानुभयाम्ये का दशासंयषांत इति श्रवण[illegible]ात् पशुपुरोडाशमन्वनूबंध्य
स्य देवीकाहवींषि निर्वपति यजे प्रयाणि अनूबंध्यस्य पशुपुरोडाशमनु यजे प्रया
णि इति देविकाहवींषि निर्वपति समिद्ध यजूंषि हुत्वावभृथं यंति अवभृथादुदेत्योदय
नीयेन चरित्वानूबंध्यायस्य यजे प्र[illegible]णि हि पशुपुरोडाशमनु देवीकानां हवींषि
निर्वपतीति श्रुतत्वात् यजे प्रयाणीति यदि नोच्यते तर्हि होम[illegible]भः पुष्ट[illegible]भवति अ
तः स्वाधानत्वाय स्पात्रितं कि दैवस्यानि कति हवींषि भवंतीत्यपेक्षायामाह अ
नुमती राका सिनीवाली[illegible]अग्नेर् देविका हवींषु अनुमती राका सिनीवा
ली कुहू[illegible] ततः भ्यो दैवताभ्यः क्रमेणावन्वा[illegible]भवति धात्रे दशकपा
लः सर्वं कृतः धाता धारदेव[illegible]दशकपाल पुरोडाश इति पुनस्तत्‌ सर्व
गृहोतीति श्रुतत्वात् तथा एतानि तानि सर्वाणि हवींषि अनुमत्ये चरुराकायै च
सिनीवाल्यै च[illegible]श्रुतत्वात् अत्रापि देवसू हविषामिव सगुणाः स्विष्ट
न धागो भवति[illegible]नां यजे प्र[illegible]तहत्र[illegible]नानि हवींषि निर्वपेदित्यपेक्षायां समा

वा

कहू

हू

का

देवभाः
ऽप्र.१८
३४

नहि देवमस्य वर्णात् हृदयशूलं तेनैष वा कृतो जुहोतीति यदा कर्मादिनियमः एवमथैतोऽस्मा
न्निचित्ये नियमेन कामे चातुर्मास्य नवधा भवन्त्येव तेन तस्माद्धृदयशूलं तेन हृ
दयशूलसंबन्धिविधेः समिदाधानं तेन यदा कर्मादिति यद्येवमथैष वा कृतो जुहो
तीति तस्माद्वा एतस्य यशो जुहोति समिधं यजमानः [illegible] अभ्यावर्तते हृदयशूलेनावभृथं
[illegible] हृदयशूलेन चरित्वा [illegible] कर्माणि जुहोतीति यदा कर्मा
दिति [illegible] चित्रोऽसीति चित्य नामध
त्वा पतिष्ठते ये अग्नय इति तत्र चित्रोऽसीति चित्या स्थाने नाम तत्वा ये अग्नय इति
मंत्रेण नामाग्निनामुपतिष्ठते तत्र सवितुस्तस्य नाम करोति [illegible] नाम वा स्यात् हृदयं
नि चित्रनामानं करोति चित्रोऽसीति [illegible] तथा नाम तत्वा [illegible] नमुपतिष्ठते ये अग्नये
इति एतच्चान्वं ध्यायः कर्मापवर्गेति शेषसमाप्तिं [illegible] कर्तव्यमग्न्याधानं त्वा तत्र
पस्थानसमनन्तरमेवसमाशयविधानानु [illegible] पस्थायाग्निष्ठं समासो घेति पयस्या
मैत्रावरुणी न यदि मिथुनं [illegible] सर्वा मुख्या
नीया अग्निर्षोमीयं पञ्चकपालं भवति [illegible] कीदृशी यदि मिथुनं [illegible]
[illegible] मिथुनो मिथुना स्त्रीपुरुषरूपा [illegible] स्यात् मिथुनं
[illegible] विनयोऽपि तथा [illegible] गनथागजानामा [illegible]

रामः
३४

34

रूपशोभि शुनौ इत्यादि निश्रुतत्वात् । ५

नायाश्च पां शुत्वा मुक्त्वा मुपां शुप्रकरणे आग्नाविस्यवर्तमाने मे आयद्दशीचेत्ति उ
पस्थायाग्निं समारोप्य निर्मथ्यो द्वसानीया याप यजते यमेत्रा वहृत्याया पयस्पयाव
जत इति प्रकृत्यो याठ शुभवत्यं ततो भवति नस्यैवाग्निनिनवरं तितासिमं हृहि सा
निहृत्य पदौं [illegible] न पुनर्गृहं त्याद्दुद्वसानीयेष्टि
रेव भवति न पशुबन्धावृत्तिरिति एव मनुबंध्यायमपि शेयं पयस्तु सहस्र हृहिराग्ना
दिषु तिस्रोन्नुबंध्यान्त्रे धात्त स्तुह्यसानीया च भवति न वात [illegible] एव पयस्या कार्या ।
न पश्च कृत्वं वकपा[illegible] द्वसानीया कार्या । अथाग्निचितो नियमानाह वर्षेत्य सारा
मतः । अतः आरभ्याग्निचित्तो यजमानस्य वर्षनि पर्जन्ये अप्रसारणागतो आगमनं भ
वति । अग्निविद्वर्षति न धावेदिति अतः [illegible] ततो नागच्छेदित्यर्थः पक्षिभोजनं अग्नि
चित्स्ववर्णे पाणी भवति सवर्णा द्विजाति संबंधिनीं ब्राह्मणीं [illegible] त्रिंपा वैयिपेयात न हृ६
द्रा शूद्रां [illegible] मित्यर्थः अग्निं चित्वा न रामामुपेयादिति वचनात् [illegible] रामात्व [illegible] द्वितीये
स्वामेवाद्वितीये च यनेस्वामेव स्वजातीयामेवोपेयात् [illegible] नेऽस्यंतरा
हि यं पित्र्भूतिस्त्वम्य थ [illegible] स्ववर्णापार्यस्वा वर्णमवाप्य पशु पेयान्त हृगि च
विन्नाम्यवर्णा द्वितीये स्वामेवाद्वितीये च यनेस्वामेवस्वपति [illegible] नामेवोपेत या
नाम्यपरिहाणितां देवरः पुत्रकामप्यपेति स्मृति प्रमाणाः प्रति पक्षे घोपं इतीयनकांव

श्या६

देवभाः
प्र०१२
३५

न

मेरुतीर्थे यथनेतन्नेकांचनस्वयंपरिशोना। मायिनो येषां देवब्रह्मचार्ये यभवेदिम
र्थः शास्त्रांतरीय देशात् नत्वेतानि वृतान्याह्निचित्तः किंयंतं कालं यावन्नवंतीत्य
थे त्राणामाहो यावज्जीवं वृतान्यविशेषादेतानि ग्राह्याण्यनिवर्षत्यास तत्रामतांर
त्यादिमासनिवि वृतानि नियमा यावज्जीवं भवेयुः कुतः अविशेषात् नत्वेवं वीधो
विशेषो नित्यपदे नावंतं कालानि नियमा भवंतीति श्रुतो यावज्जीवं जीवनावधि
एते नियमा भवेयुरिति संवत्सरं वा कालस्यानवस्थितत्वात् वा ग्रहणेन धारयो
संवत्सरमेवेतानि वृतानि भवेयुः कुतः कालस्यानवस्थितत्वात् नवयाह्लेकालो
वस्थितः यावज्जीवमित्येवं येषां तस्मात् संवत्सरमेवेतानि वृतानीति सर्वेष्वग्निके
ष्वपि यानुक्तकालानां वृतानां संवत्सरं वृतमिति राजसूये संवत्सरं नवप
ते संवत्सरं समिताबे वृतवर्षे त्रिभिः संवत्सरं वृत वर्षा कालन्चे नोपपाते अतः
संवत्सरमेवेतानि वृतानीति कर्मार्थानां सर्वयज्ञमेवासिद्धं नत्वेनां गोकृदं नित्य
नित्यविद्याधिनावृतानां विधानात् तस्य यावज्जीवं विधमानत्वात् ताषुपिताव
त्कालं भवंतीति तथा वमानवविशेष अग्निसंवत्सरे नयस्य वसाहे नप्रमृ निष्ठे याव
ज्जीवं वर्षा तिन धावे स्याश्रिता शिरसो नाशी पान्नामाभ्युपेपादिनो तोये विद्वानान्यस्या नार्या
न्तो यं विद्वान कांचन यद्युपेयात्मे व्राताह्नपामि कृपापद्जेत्येति। चिन्माशीक्षोपुनः सोमेता
पाठं स्वायमानस्या विश्वज्योतिरैतत्या नाम वृत्तांग्यातमाः पुनाश्रितिं पुनः सोमेत्याप्य

एमः
३५

तु

देवभाः
अ॰ः १८
३६

36

त्रौ

एकवाहंवपनेत्तत्तेपश्चात्सोमयागोक्रियमाणोविस्याशाैवयनंकर्तुमशक्तेसंतकार
वेदेःस्वपिस्वायमानस्याविश्वज्योतिर्नत्स्यानामिवकानामधेअन्यतमाःसर्वाःस्वयमान
स्यायक्रुषयायनात्सवाग्निंस्थापयित्वासोमयागंकुर्यात्अथवातिस्रो[illegible]
विश्वज्योतिषइयधायवाअथवाक्षस्यास्त्रेआउयधायवाअथैषकापुनश्चितिमुपधायवाअ
वनुहेवषाग्निचित्यआहुतिःसामपुत्तिर्यामनिषकेजुहोतिसलयमानस्याग्नेवोपस्थीनतानया
एवोपस्थीतवि ज्योतिषवोपस्थीतपुनश्चितिमेवोपस्थीतेतिचश्रवणात्तत्रत्रसमेसंधा
एवपुनश्चितौषकामवतिउपरि यनाविधानात्स्वयपनंवाविमयोस्वनीयाभिसंपत्तेश्चि
त्यास्वास्वनीयाभिसंपत्तेःअथवापुनश्चोमेस्यायांचिन्यायश्नावपिस्वयमानस्याग्नेनाम
यनमेवभवतिकुतःविस्याहवनीयानिसंपत्तेःएवाहंवसमस्यायगृहनिधानेनआहवनी
याग्नेरेवसर्वहविस्यात्मकतासंपन्नाप्यतः[illegible]योघोवावमितेग्निर्निधीयतेतामेवेषका
मेषसर्वोग्निरभिसंपद्यतेतत्रयदग्नौजुहोतिवेदस्वस्यपयासर्वश्मिंछंदिलेनामत्रातोविछिन्नप्रति
विछिन्नोवच्छिकस्यतथाचमानवेआपाधातिनायामुक्तंस्वेवेहमेषाग्निर्नसंभवन्नेषपुनश्चितिरयंसो
ग्निनिहितस्याधीनानायजुषसप्तयोदशलोकंप्रहणाशताएकविंशतिरयंतेयोनिस्त्वियदत्स्याग्निंनिर
धास्याग्निनिदध्यातीतिद्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्तिसूचनार्थः ६ इतिश्रीसंजातकपतित्रिरग्नि
चित्रिंशाकन्नुसन्महायात्रिकश्रीश्रीप्रजापतिसुतमहायात्रिकश्रीश्रीदेवदत्तकल्पापनरू
ध्यायान्यानेअष्टादशोध्यायःसमाप्तः श्रीशुभमस्तु संवत् १९२१ वर्षेमार्गशुक्लनवमी १२

स्या

राम
३६